

پژوهش نامه فرهنگ و رسانه (نامه فرهنگ و ارتباطات)
سال ششم، شماره دوم (پیاپی ۱۲)، بهار و تابستان ۱۴۰۱

صاحب امتیاز: دانشگاه امام صادق (علیه السلام)

مدیر مسئول: ناصر باهنر

سر دبیر: محمدهادی همایون

جانشین سر دبیر: محمدصادق نصر الهی

مدیر داخلی: هادی غیائی فتح آبادی

ویراستار و صفحه آرا: علیرضا اله دادی

اعضای هیأت تحریریه (به ترتیب رتبه و الفبا):

محمدهادی همایون..... استاد (فرهنگ و ارتباطات) دانشگاه امام صادق علیه السلام
حسینعلی سعدی..... استاد (فقه فرهنگ و ارتباطات) دانشگاه امام صادق علیه السلام
شمس الله مریجی..... استاد (دانش اجتماعی مسلمین) دانشگاه باقرالعلوم
فرشاد شریعت..... استاد (علوم سیاسی) دانشگاه امام صادق علیه السلام
موسی نجفی..... استاد (مطالعات تمدنی) پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
ناصر باهنر..... استاد (فرهنگ و ارتباطات) دانشگاه امام صادق علیه السلام
عبدالحسین کلانتری..... دانشیار (سیاست‌گذاری ارتباطی) دانشگاه تهران
وحید خاشعی..... دانشیار (مدیریت رسانه) دانشگاه علامه طباطبائی (ره)

مقالات نشریه در پایگاه‌های ذیل نمایه می‌شود:

پایگاه اطلاعات نشریات کشور: <https://www.magiran.ir>

پایگاه مجلات تخصصی نور: <https://www.noormags.com>

پایگاه مرجع دانش: <https://www.civilica.com>

پرتال جامع علوم انسانی: <https://www.ensani.ir>

مقالات این نشریه لزوماً بیان‌کننده دیدگاه دانشگاه نیست.

نقل مطالب تنها با ذکر کامل مأخذ رواست.

ویراستار و صفحه‌آرا: علیرضا اله دادی

تهیه‌کننده طرح جلد: رضا عبدالهی

ویراستار انگلیسی: علیرضا روشن ضمیر

۱۲۴ صفحه / ۵۰۰/۰۰۰ ریال

چاپخانه: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام

نشانی: ایران، تهران، بزرگراه شهید چمران، پل مدیریت، دانشگاه امام صادق علیه السلام، صندوق پستی ۱۴۶۵۵-۱۵۹

مدیریت امور فنی: معاونت پژوهش و فناوری، تلفکس: ۸۸۰۹۴۹۱۵ (۰۲۱)

مدیریت امور علمی و تحریریه: دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات، تلفن: ۸۸۰۹۴۹۱۳ (۰۲۱)

وبگاه: <http://www.lcc.isu.ac.ir/>

E-mail: lcc@isu.ac.ir

دو فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فرهنگ و رسانه (نامه فرهنگ و ارتباطات)، سال ششم، شماره دوم (پیاپی ۱۲)، بهار و تابستان ۱۴۰۱

فهرست مقاله‌ها

- بازنمایی ایرانی‌ها و مسلمانان در بازی‌های دیجیتال به عنوان تروریست ۱۳۳
مقداد مهربابی
- چارچوب فقهی ایجاد انس میان زن و مرد در فضای مجازی ۱۵۷
محمدجواد نوروزی اقبالی
- تبیین و تحلیل فرهنگ منفعت‌طلبی فردی از دیدگاه اسلامی به عنوان راه حلی برای مقابله با شکست دولت در اقتصاد (مطالعه موردی شهیدان صدر و مطهری) ۱۸۹
محمدصادق جاودان / محمدامین احمدی / رسول اسماعیلی / دکتر مهدی صادقی شاهدانی
- اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در شکل‌گیری تمدن اسلامی در جریان عاشورا ۲۱۱
دکتر محمدهادی همایون / دکتر حسن بشیر / صالح عبداللهی نسب

بازنمایی ایرانی‌ها و مسلمانان در بازی‌های دیجیتال به عنوان تروریست

مقداد مهرایی*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۳۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۱۷

چکیده

بازی‌های دیجیتال تبدیل به سرگرمی رایج نوجوانان و جوانان شده است، به گونه‌ای که صنعت بازی‌ها به رقیب سینمای هالیوود تبدیل شده است. جنگ به عنوان یکی از قدیمی‌ترین مظاهر روابط خصمانه انسانی درونمایه اصلی بسیاری از بازی‌های دیجیتال برای جذب مخاطب بیشتر است. به دلیل تبدیل شدن صنعت سرگرمی بازی‌ها به ابزار هژمونیک رضایت‌آفرین نسبت به اقدامات نظامی آمریکا در کشورهای اسلامی، ضرورت پژوهش درباره چگونگی بازنمایی ایرانی‌ها و مسلمانان در بازی‌های دیجیتال مضاعف شده است. اکثر پژوهش‌های ایرانی، بازنمایی گروه‌های اقلیت در بازی‌های دیجیتال را با روش‌هایی مثل تحلیل گفتمان، نشانه‌شناسی و روایت‌شناسی تحلیل کرده‌اند. این روش‌های تحقیق، قادر به تشریح این مسأله نیست که چگونه بازی‌های دیجیتال به عنوان رسانه نوین ارتباطاتی در قیاس با رسانه‌های غیرتعاملی بازنمایی را انجام می‌دهد. در این مقاله با تحلیل ویژگی‌های ساختاری بازی‌های رایج از جمله «فراخوانی به خدمت: جنگاوری مدرن»، «بتلفیلد ۳»، «اسپلیتر سل: لیست سیاه» نشان می‌دهیم چگونه فناوری‌های خاص بازی‌ها جهت بازنمایی ایران و کشورهای اسلامی به عنوان مسلمان تروریست مورد استفاده قرار گرفته است. این روش تحقیق، محدودیت‌های ادبیات تحقیق را پوشش می‌دهد. همچنین با تحلیل بازی‌های دیجیتال سیاسی «ارتش آمریکا» و «کوماور» که توسط نهادهای نظامی آمریکا با هدف به خدمت‌گیری نوجوانان آمریکایی ساخته شده‌اند، نشان می‌دهیم چگونه ایرانی‌ها و مسلمانان در این بازی‌ها به عنوان تروریست بازنمایی شده‌اند. مهمترین یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که ویژگی‌های ظاهری ضد قهرمان‌ها از جمله نوع پوشش، رنگ پوست چهره، نام‌ها و محل اختفای آنها کاملاً شبیه مسلمانان و ایرانی‌ها در قالب تروریست بازنمایی شده است.

واژگان کلیدی: بازی دیجیتال، بازنمایی ایرانی‌ها، مسلمانان، تروریسم.

* دکترای پژوهشگری ارتباطات، مطالعات رسانه‌ها، دانشکده وی کیم وی دانشگاه صنعتی نانیانگ سنگاپور.

مقدمه

بازی‌های دیجیتال^۱ به دلیل ویژگی‌های ساختاری از جمله قابلیت تعامل بین بازیکن با ساختار بازی^۲ و تعاملات اجتماعی^۳ بین بازیکنان در فضای مجازی بازی (Chen, Mehrabi and Ong 2013, p.25) حس حضور^۴ (Cadet and Chainay, 2020, p. 11) و تجربه معلق شدن^۵ بازیکنان را در فضای مجازی افزایش می‌دهند و بازیکنان را به گونه‌ای تحت تأثیر قرار می‌دهند که تفاوت بین امر واقعی و امر مجازی از بین می‌رود (Wise and Reeves, 2017, p. 556). با توجه به تأثیرات بازی‌ها بر احساسات، افکار و رفتار بازیکنان از برخی از بازی‌ها جهت اهداف سیاسی مانند رضایت‌آفرینی^۶ نسبت به جنگ‌طلبی‌های آمریکا در کشورهای خاورمیانه استفاده شده است. هدف این پژوهش بررسی چگونگی بازنمایی ایرانی‌ها و مسلمانان در بازی‌های دیجیتال رایج بین‌المللی به عنوان تروریست است. برای این هدف بازی‌های «فراخوانی به خدمت: جنگاوری مدرن»^۷ (Activision Company, 2007)، «بتلفیلد ۳»^۸ (Electronic Arts Company, 2013) و «اسپلینتر سل: لیست سیاه»^۹ (Ubisoft Company, 2013) را به صورت هدفمند انتخاب و تحلیل کرده‌ایم. همچنین به صورت هدفمند بازی‌های دیجیتال سیاسی «ارتش آمریکا»^{۱۰} و «کوماوار»^{۱۱} که توسط گروهی از سرداران بازنشسته نظامی آمریکا با هدف ایجاد انگیزه در جوانان آمریکایی جهت ثبت‌نام در ارتش آمریکا ساخته شده است را انتخاب و تحلیل کرده‌ایم (Maheswara and Fatwa, 2021). با تحلیل

۱. در این مقاله عبارت بازی‌های دیجیتال جهت اشاره به اقسام بازی‌هایی که بر روی رایانه یا کنسول‌های بازی به صورت آنلاین یا آفلاین انجام می‌شوند، به کار برده شده است.

2. Player-to-game Interactivity
3. Social Interaction
4. Sense of Presence
5. Flow experience
6. Manufacturing consent
7. Call of Duty: Modern Warfare
8. Battlefield 3
9. Splinter Cell: Blacklist
10. America's Army
11. Kuma War

داده‌های مربوط به ویژگی‌های ساختاری بازی‌های مذکور نشان می‌دهیم چگونه ایرانی‌ها و مسلمانان با استفاده از ویژگی فناوری‌های خاص بازی‌ها به عنوان تروریست بازنمایی شده‌اند. شناخت چگونگی بازنمایی ایرانی‌ها و مسلمانان در بازی‌ها به عنوان تروریست از این جهت مهم است که نشان می‌دهد چگونه این بازنمایی به ذهنیت بازیکنان نسبت به ایران و مسلمانان شکل می‌دهد.

۱.۱. مرور پیشینه پژوهش: ادبیات تحقیق ایرانی درباره بازنمایی در بازی‌های دیجیتال

مقاله‌های فارسی کمی با تحلیل ویژگی‌های ساختاری بازی‌ها نشان داده‌اند چگونه بازنمایی در بازی‌های دیجیتال انجام می‌شود. مقاله مهرابی (۱۳۹۸) جزء معدود مقاله‌هایی است که با تحلیل ویژگی‌های ساختاری بازی «سرقت بزرگ اتوموبیل: سان اندریاس» نشان می‌دهد گروه‌های اقلیت مثل سیاه‌پوستان به مجموعه‌ای از تصاویر کلیشه‌ای در قالب افراد شرور، قاچاقچی و ضد اصول انسانی فروکاسته شده‌اند. اکثر مقاله‌های فارسی درباره بازنمایی در بازی‌های دیجیتال از روش تحلیل نشانه‌شناسی استفاده کرده‌اند. به عنوان مثال، مهدی‌زاده و دبستانی (۱۳۹۹) با رویکرد نظری پسااستعمارگرایی و روش تحلیل نشانه‌شناسی بازی‌های دیجیتال تیراندازی به این نتیجه رسیده‌اند که در این ژانر از بازی‌ها مسلمانان اهل خاورمیانه به عنوان «دیگری» در برابر تمدن برتر دنیای غرب بازنمایی شده‌اند و انسان‌های شرقی به عنوان تهدید جدی تروریستی برای تمدن غرب بازنمایی شده‌اند. عزیز، اتابک و افخمی (۱۳۹۷) نیز با تحلیل نشانه‌شناسی بازی السا بازنمایی زنان را در این بازی تحلیل کرده‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که زنان به صورت کلیشه‌های جنسیتی متعلق به خانه و محیط آن و به عنوان افرادی که حق فعالیت خارج از منزل ندارند، بازنمایی شده‌اند. خانیکی و برکت (۱۳۹۴) نیز با تحلیل نشانه‌شناسی بازی‌های «میرمهنا»، «مقاومت» و «مدافعان کربلا» چگونگی بازنمایی ایدئولوژی فرهنگی را در این بازی‌ها تحلیل کرده‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که محتوای ایدئولوژی این بازی‌ها بر اساس ایدئولوژی‌های فرهنگی نهادهای سازنده این بازی‌ها است. کوثری و مهرابی (۱۳۹۸) با روش تحلیل گفتمان انتقادی و تحلیل نشانه‌شناسی بازی‌های دیجیتال جنگی به این نتیجه رسیده‌اند که فرآیند

معناسازی در بازی‌های دیجیتال جنگی متأثر از واقعه یازده سپتامبر است و گفتمان بازی‌ها بر اساس دو قطبی شدن روابط بین‌المللی کشورها است.

۱.۲. مرور پیشینه پژوهش: ادبیات تحقیق انگلیسی درباره بازنمایی مسلمانان در بازی‌های دیجیتال

پاور با تحلیل بازی‌های دیجیتال جنگی و مرور ادبیات تحقیق مربوط به این نوع از بازی‌ها به این نتیجه رسیده است که حوزه عمومی آمریکا پس از حادثه یازده سپتامبر نظامی شده است و تولید بازی‌های دیجیتال با محوریت جنگ علیه تروریسم اسلامی پس از این حادثه افزایش یافته است (Power, 2007, p. 283). او نتیجه‌گیری می‌کند که بازی‌های دیجیتال جنگی جهت آموزش تاریخ به نوجوانان و جوانان و افزایش تنش روانی در حوزه عمومی و مجازی بین‌المللی ساخته شده‌اند. سیسلر که درباره بازنمایی مسلمانان در بازی‌های دیجیتال تألیفات زیادی دارد، در اولین مقاله خود تحت عنوان «بازنمایی، خودبازنمایی: مسلمانان در بازی‌های دیجیتال» با رویکرد نظری شرق‌شناسی ادوارد سعید بازی‌های دیجیتال تیراندازی را تحلیل کرده است و به این نتیجه رسیده است که در این بازی‌ها مسلمانان به عنوان دیگری ضد امنیت و منافع کشورهای غربی و آمریکا بازنمایی شده است (Šisler, 2006). سیسلر در مقاله دیگری با تحلیل بازی‌های دیجیتال ژانر اکشن که در سال‌های آخر قرن نوزدهم تولید شده‌اند، به این نتیجه رسیده است که در این بازی‌ها همچنان هویت‌های مختلف قومی و مذهبی جهان اسلام به صورت یکسان در چارچوب کلان تروریسم، جنگ‌افروزی و نفرت بازنمایی شده است و این موضوع در حالی صورت گرفته است که دنیای اعراب شامل بیست و دو کشور می‌باشد، محل ظهور چندین مذهب جهانی، متکثر از گروه‌های زبانی و قومی مختلف است (Šisler, 2019).

اسپارو و دیگران با تحلیل بازی‌های اکشن رایج در آمریکا و اروپا به این نتیجه رسیده‌اند که اکثر این بازی‌ها بر نظامی‌گری و جنگ تمرکز کرده‌اند و شبیه فیلم‌های «چرا می‌جنگیم» هستند، با این تفاوت که آنها تبدیل به بازی‌های «چگونه می‌جنگیم؟» شده‌اند. از نظر آنها، تفاوت بازنمایی جنگ علیه مسلمانان در دنیای واقعی و فضای مجازی بازی‌های دیجیتال در این است که پرسش «چرا» و کلیه پرسش‌های اخلاقی

مربوط به جنگ از اذهان عمومی دور گشته‌اند (Sparrow et al., 2019, p. 13). کنلی و ولش در کتاب خود تاریخچه جنگ و پروپاگاندا از طریق رسانه‌ها را تشریح کرده‌اند و با آوردن نمونه نشان داده‌اند که طی جنگ جهانی اول مطبوعات، طی جنگ جهانی دوم رادیو و سینما همواره در تولید و گسترش بساط پروپاگاندا که حمایت‌گر جنگ بود، نقش اساسی و فریبنده داشتند (Connelly and Welch, 2018). از نظر آنها جنگ خلیج فارس بارزترین نمونه از به خدمت‌گیری بازی‌های دیجیتال در ارائه نسخه شسته رفته و مطهر از جنگ^۱ است.

۲. مبانی نظری

بازنمایی^۲ یعنی تولید نسخه‌ای از جهان که ممکن است متفاوت از واقعیت باشد. بازنمایی در رسانه‌ها در ایجاد ذهنیت مخاطبان نقش اساسی دارد، به گونه‌ای که از طریق نظام‌های بازنمایانه ما خودمان و دیگران را قابل فهم می‌سازیم و از طریق آن متوجه می‌شویم مشابه دیگران هستیم یا با آنها تفاوت داریم (Orgad, 2012, p. 113). استوارت هال بازنمایی را تولید معنا از طریق زبان، تصاویر و فیلم‌ها تعریف کرده است (Hall, 2003). از نظر هال سه رویکرد عمده برای بازنمایی عبارتند از: رویکرد ساختارگرایانه^۳، رویکرد هدفمند^۴ و رویکرد انعکاسی^۵ (Hall, 2003, pp. 24-39). در رویکرد انعکاسی، تصور بر این است که معنا در ایده، شیء، رویداد واقعی یا شخص وجود دارد و زبان، تصاویر و فیلم‌ها مانند آینه برای انعکاس معنای درستی که از قبل در جهان وجود داشته است، عمل می‌کنند. در رویکرد هدفمند بازنمایی از موضوع جهان واقعی به وضعیت متضاد اطلاق می‌شود. طبق این رویکرد گوینده یا نویسنده معنای مورد نظر خویش را از طریق زبان، فیلم یا تصویر بازنمایی می‌کند تا مخاطبان را تحت تأثیر پیام مورد نظرش قرار دهد. در واقع تصاویر، فیلم‌ها و واژگان همان معنایی دارند که فرستنده پیام اعتقاد دارد باید این معنا را به مخاطب القاء کند. به عنوان مثال، در فیلم‌های هالیوود ایران در قالب «دیگری فرودست» غرب بازنمایی شده است و

1. Neat and clean version of war
2. Representation
3. Constructionalist
4. Intentional
5. Reflective

عملکرد هالیوود «نژادپرستی نوین» می‌باشد (گیویان و سروی زرگر، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۷). رویکرد سوم خصلت عمومی و اجتماعی زبان را به‌طور رسمی تأیید می‌کند و اعتقاد دارد که نه چیزها در خودشان معنا دارند و نه کاربران زبان می‌توانند معنا را در زبان، تصاویر یا فیلم‌ها ثابت و مستحکم کنند. در حالی که چیزها معنا ندارند، معنا را افراد می‌سازند و به همین دلیل تحت عنوان رویکرد ساختارگرایانه معرفی شده است. ما با استفاده از این رویکردهای بازنمایی به عنوان مبانی نظری شیوه بازنمایی ایرانی‌ها و مسلمانان را به عنوان تروریست تحلیل می‌کنیم.

گالووی اولین صاحب نظری است که بحث سنتی بازنمایی را وارد تحلیل بازی-های دیجیتال کرده است (Galloway, 2004). گالووی این بحث را مطرح کرده است که آیا تصاویر موجود در بازی، گفتمان شخصیت‌های بازی از جمله قهرمان و ضد قهرمان و مأموریت‌های بازی، آینه صادقانه و تقلیدی واقعیت^۱ است که از طریق آن حقیقت عینی درباره جهان به تصویر کشیده می‌شود یا به‌طور معکوس تصاویر و گفتمان شخصیت‌های بازی ابزاری مجزا از واقعیت و شکل داده شده به واقعیت هستند که از طریق آن در حوزه معناشناختی متفاوت از واقعیت و مورد نظر تولیدکنندگان بازی‌های دیجیتال شکل گرفته‌اند (Galloway, 2004). از نظر گالووی تحلیل بازنمایی در قالب تحلیل گفتمان-محور یا تصویر-محور دیگر در مطالعه بازی‌های دیجیتال کافی نیست و به جای آن ویژگی‌های ساختاری بازی‌های دیجیتال^۲ از جمله عملکرد شخصیت‌های بازی (مأموریت‌هایی که قهرمان بازی باید انجام دهد تا امتیاز جمع کند)، فضای بازی (مکان‌هایی که قهرمان و ضد قهرمان در آن ایفای نقش می‌کنند) و ویژگی‌های ظاهری قهرمان و ضد قهرمان باید مورد تحلیل قرار گیرد.

پژوهشگران بازی‌های دیجیتال ویژگی‌های ساختاری بازی‌ها که تأثیرات بیشتری بر بازیکنان می‌گذارند را به دو دسته اصلی تقسیم‌بندی کرده‌اند؛ دسته اول، ویژگی‌های ساختاری بازی که بر تعاملات اجتماعی^۳ بین بازیکنان در فضای مجازی بازی‌های آنلاین تأثیر می‌گذارد را شامل می‌شود (Choi and Kim, 2018; Stromer-Galley).

1. Faithful and mimetic mirror of reality

2. Game structural characteristics

3. Social Interaction

(2019). دسته دوم، ویژگی‌های ساختاری بازی که بر تعاملات بین بازیکن با خود بازی^۱ تأثیر می‌گذارد را شامل خواهد شد (Weber, King, Bates and Behr, 2020; Delfabbro and Griffiths, 2019). به صورت مشابه، این تحقیق ویژگی‌های ساختاری بازی‌های دیجیتال که می‌تواند بر طرحواره بازیکنان نسبت به مسلمانان و ایرانی‌ها تأثیر بگذارد را به دو دسته تقسیم‌بندی کرده است که عبارتند از عوامل مؤثر بر تعاملات اجتماعی بین بازیکنان در فضای مجازی بازی‌ها و عوامل مؤثر بر تعاملات بین بازیکن با خود بازی. چون بازی‌های دیجیتال جنگی تحلیل شده در این پژوهش، بازی‌های چندکاربره آنلاین نیستند، ما ویژگی‌های ساختاری بازی که بر تعاملات اجتماعی بین بازیکنان تأثیر می‌گذارد را در تحلیل‌های خود نگنجانده‌ایم اما ویژگی‌های ساختاری بازی‌های دیجیتال که بر تعاملات بین بازیکنان و خود بازی تأثیر می‌گذارد را تحلیل کرده‌ایم.

مواد و روش‌ها

این تحقیق به دنبال تحلیل چگونگی بازنمایی ایرانی‌ها و مسلمانان در بازی‌های دیجیتال جنگی به عنوان تروریست است. سؤال اصلی این پژوهش عبارتست از:

- چگونه ایرانی‌ها و مسلمانان با استفاده از ویژگی‌های ساختاری بازی‌های دیجیتال به عنوان تروریست بازنمایی می‌شوند؟

جهت انتخاب بازی‌هایی که در آنها ایرانی‌ها و مسلمانان به عنوان تروریست بازنمایی شده‌اند از روش نمونه‌گیری هدفمند استفاده کرده‌ایم. در نمونه‌گیری هدفمند مواردی انتخاب می‌شوند که با سؤالات تحقیق، معیارهای سنجش و اهداف تحقیق مطابقت داشته باشند (Babbie, 2020). از طریق مصاحبه با صاحب‌نظران رسانه‌های نوین ارتباطاتی به‌ویژه پژوهشگران بازی‌های دیجیتال که اکثراً اساتید دانشگاه هستند و همچنین مطالعه ادبیات تحقیق بازی‌هایی انتخاب کرده‌ایم که در آنها ایرانی‌ها و مسلمانان به عنوان تروریست بازنمایی شده‌اند. ابتدا «فراخوانی به خدمت: جنگاوری مدرن»، «بتلفیلد ۳»، «اسپلیتر سل: لیست سیاه» را انتخاب کردیم ولی چون این تحقیق

درباره ایران‌هراسی و اسلام‌هراسی است، بازی‌های دیجیتال سیاسی «ارتش آمریکا» و «کوماوار» که توسط شرکت‌های تحت مدیریت افسران بازنشسته آمریکا با هدف به خدمت‌گیری نوجوانان آمریکایی در ارتش آمریکا تولید شده‌اند را تحلیل کردیم. جهت تحلیل ویژگی‌های ساختاری بازی‌های دیجیتال، بازی‌های مذکور را تا انتها بازی کرده-ایم و فیلم مراحل مختلف بازی‌ها ضبط گردیدند. تحلیل داده‌های کیفی شامل دو مرحله است: کدگذاری باز^۱ که مطالعه بخش‌های مختلف نتایج تحقیق است و کدگذاری متمرکز^۲ که انتخاب کدهای برجسته اولیه و مقایسه آنها با سایر کدها (Rossman and Blanco, Marshall, 2021). ویژگی‌های ساختاری بازی‌ها که بر تعاملات بین بازیکن با بازی تأثیر می‌گذارد، متعدد است. به عنوان مثال ویژگی‌های ظاهری آواتار مثل رنگ و مدل مو، نوع لباس، نوع ابزارها از جمله سلاح‌های آواتار، اهداف بازی برای کسب امتیاز و ویژگی‌های ظاهری ضد قهرمان در بازی‌های اکشن بر تعاملات بین بازیکنان با بازی تأثیر می‌گذارد (Mehrabi and Chen, 2018). برای انتخاب مقوله‌ها دو معیار دخول^۳ در نظر گرفتیم که عبارتند از «ویژگی‌های بازی که بر تعاملات بین بازیکنان با بازی تأثیر می‌گذارد» و «ویژگی‌های بازی که توسط آنها ایرانی‌ها و مسلمانان در قالب تروریست بازنمایی شده‌اند». به عنوان مثال، ظاهر ضد قهرمان‌ها که دارای ریش بلند و پوشش ضد قهرمان‌ها که لباس‌های عربی مثل دشداشه پوشیده‌اند را به عنوان مقوله دشمن‌سازی از ایرانی‌ها و مسلمانان از طریق مشابهت‌سازی ظاهر ضد قهرمان‌ها با ایرانی‌ها و مسلمانان کدگذاری کردیم. در کدگذاری متمرکز برجسته‌ترین مقوله‌های مربوط به ویژگی‌های ساختاری بازی که توسط آنها ایرانی‌ها و مسلمانان به عنوان تروریست بازنمایی شده‌اند، انتخاب گردیدند. به عنوان مثال، مقوله مکان‌های تروریستی در نبرد بین قهرمان بازی (نیروهای آمریکایی) و ضد قهرمان‌ها (ایرانی‌ها) از جمله نیروگاه اتمی نطنز در بازی کوماوار و سفارت سابق آمریکا در بازی اسپلیتر سل: لیست سیاه را به عنوان مقوله برجسته تحت عنوان «تهران به عنوان پایگاه تروریست‌ها» انتخاب نمودیم. در نهایت، با تحلیل

-
1. Open coding
 2. Focused Coding
 3. Inclusion Criteria

مقایسه‌ای مداوم^۱ مقوله‌های کدگذاری شده مقوله‌های غیر مرتبط و مقوله‌های خاص کنار گذاشته شد و این اقدام را تا اشباع کامل یافته‌های تحقیق ادامه دادیم (Berg and Lune, 2012). به عنوان مثال، مقوله رنگ پوست صورت تیره برای ضد قهرمان جهت دیگری سازی از مسلمانان به دلیل رایج نبودن در اکثر بازی‌های دیجیتال تحلیل شده به عنوان مقوله خاص کنار گذاشته شد.

در این مطالعه کیفی ما تلاش کردیم تحقیق دارای اعتبار انجام دهیم. اعتبار^۲ به معنای این است که «آیا داده‌های مورد نیاز برای پاسخ به پرسش‌های پژوهش به درستی جمع‌آوری شده‌اند یا خیر» (Campbell and Stanley, 2019, p.14). به بیان دیگر، اعتبار تحقیق به این مسأله می‌پردازد که آیا ابزار اندازه‌گیری به صورت دقیق، مواردی که مطالعه می‌شوند را تحلیل کرده است یا خیر؟ اعتبار تحقیق دو نوع اصلی دارد که عبارتند از: اعتبار درونی^۳ و اعتبار بیرونی^۴. اعتبار درونی یعنی آیا روش تحقیق مورد استفاده، تضمین می‌کند که محقق در حال بررسی آنچه قصد دارد، است یا خیر (Rossman and Blanco Marshall, 2021)؟ جهت داشتن اعتبار درونی در این پژوهش، محققان تلاش ویژه‌ای در جهت این داشتند که بیشتر مشاهده‌گر باشند و به هیچ وجه در فرایند مشاهده مستقیم و تعیین کدها اختلالی ایجاد نکنند و از سوگیری بپرهیزند. بی، اعتبار بیرونی را قابلیت تعمیم‌پذیری یافته‌های تحقیق تعریف کرده است (Babbie, 2020). برای اینکه یافته‌های تحقیق دارای تعمیم‌پذیری باشد، فرایند تحلیل داده‌ها به صورت جزئی بیان شده است، ویژگی‌های یافته‌های تحقیق به صورت دقیق با ارائه تصاویر توصیف شده است تا تفاوت و مشابهت یافته‌های این تحقیق با موارد دیگر ارائه گردد.

۱.۴. یافته‌های تحقیق: ایران به عنوان حامی تروریسم

-
1. Constant Comparative Method Of Analysis
 2. Validity
 3. Internal Validity
 4. External Validity

بازی کوماوار دارای دو ژانر تیراندازی اول شخص و تیراندازی سوم شخص است که اولین بار در سال ۲۰۰۶ به بازار ارائه گردید. طبق ادعای شرکت کومارثالتی، به عنوان سازنده این بازی، بازی کوماوار بر اساس شبیه‌سازی جنگ واقعی، مصاحبه با افسران و سربازان که در جنگ حضور دارند و گزارش‌های وزارت دفاع ایالات متحده آمریکا طراحی و تولید شده است (Kuma Reality Games Comp, 2019). شرکت سازنده این بازی به‌طور دائم نسخه‌های گسترش یافته بازی^۱ را به بازار ارائه می‌کند که در آنها اقدامات نظامی جدید آمریکا در کشورهای خاورمیانه مثل افغانستان و عراق بازنمایی می‌گردد. محل جنگ در این بازی ایران، افغانستان و عراق است. به عنوان مثال تصویر شماره ۱، نمایی از مکان انجام مأموریت ششم در بازی کوماوار است که در آن قهرمان باید ضد قهرمان را که با بمب‌گذاری در سازمان‌های سیاسی آمریکا باعث مرگ کارمندان این سازمان شده است، از بین ببرد. در مکان درگیری بین قهرمان بازی، به‌صورت نیروهای آمریکایی، و ضد قهرمان، ایرانی‌ها به عنوان تروریست، عکس امام خمینی به دیوار آویزان است. در بازی کوماوار جنگ در مکان‌هایی بازنمایی می‌گردد که شبیه مکان‌های زندگی مسلمانان است. به عنوان مثال، تصویر شماره ۲ که برای بازی کوماوار است، محل عملیات نظامی به عنوان پایگاه تروریست‌ها شبیه مسجد بازنمایی شده است که آواتار آن را بمباران می‌کند. ظاهر ضد قهرمان‌ها به عنوان دشمن منافع آمریکا و نظامی‌هایی که علیه حضور نظامی آمریکا در کشورهای خاورمیانه می‌جنگند شبیه مسلمانان یا ایرانی‌ها بازنمایی شده است. به عنوان مثال، ضد قهرمان‌های غیر نظامی دارای چفیه، عمامه، لباس‌های بلند گشاد (دشداشه که لباس عربی است) و ریش بلند هستند. همچنین لباس‌های ضد قهرمان‌های نظامی به‌صورت لباس خاکی همراه با چفیه روی شانه‌ها است که مخصوص نظامی‌های سپاه پاسداران است.

تصویر شماره ۱. محل انجام عملیات علیه تروریست‌ها با عکس امام خمینی در این مکان

چارلز، قهرمان بازی، در حال موشک‌باران محل تروریست‌ها که شبیه مسجد است

۲.۴. یافته‌های تحقیق: ایران به عنوان پایگاه تروریست‌ها

بازی «اسپلیتر سل: لیست سیاه» حاوی دوازده مأموریت مختلف است که در برخی از مأموریت‌ها از جمله مأموریت ششم تحت عنوان «عملیات ویژه» به ایران مربوط است و ایران را حامی اصلی وقایع تروریستی بازنمایی می‌کند. سام به عنوان قهرمان بازی با انجام عملیات جنگی از جمله بمب‌گذاری در مکان‌های استراتژیک ایران مانند پایگاه مرکزی نیروهای قدس وابسته به سپاه پاسداران، و با تخریب شرکت‌های ایرانی سازنده بمب‌های هسته‌ای و قتل دانشمندان هسته‌ای ایرانی مانع از رسیدن ایران به انرژی هسته‌ای می‌گردد. در آغاز بازی اسپلیتر سل: لیست سیاه، فیشر و دوستش کاست در حال ترک پایگاه نیروی هوایی آندرسن در جزیره گوام که در آمریکا قرار دارد، هستند

که ناگهان گروه تروریستی این پایگاه نظامی را منفجر می‌کند. فیشر در حالی که سعی می‌کند از کاست در برابر ترکش نارنجک محافظت کند به شدت مجروح می‌گردد. بعد از اتمام این حادثه، گروه تروریستی به نام «مهندسان» مسئولیت این عملیات را بر عهده می‌گیرد و اعلام می‌کند که این انفجار نخستین عملیات از مجموعه عملیات‌های تلافی-جویانه علیه نیروهای آمریکایی است که در آینده با شدت بیشتری ادامه خواهد یافت. گروه مهندسان اعلام می‌کند تنها در صورتی حملات خود علیه آمریکا و منافع این کشور را متوقف می‌کند که دولت آمریکا نیروهای نظامی خود را از منطقه خاورمیانه خارج کند. درخواست خروج نیروهای نظامی آمریکا از خاورمیانه به صورت بیانیه رسمی کشورهای درگیر جنگ از جمله عراق، افغانستان و ایران قالب‌بندی شده است و این تصویر از کشورهای مذکور را بازنمایی می‌کند که نیروهای تروریستی این کشورها با حضورشان در منطقه خاورمیانه در غیاب نیروهای نظامی آمریکایی به دنبال سلطه-گری هستند. در واکنش به این خواسته گروه «مهندسان»، خانم پاتریشیا کالدول^۱ که تصویر شماره ۲ او را نشان می‌دهد و دارای ظاهری شبیه هیلاری کلینتون است و نقش رئیس جمهور آمریکا را دارد، به سام و چند نفر از فرمانده‌های نظامی دستور می‌دهد که واحد ضد تروریستی پایه‌گذاری کنند و با انجام عملیات‌های ضربتی به مقابله با این گروه بپردازند. این واحد ضد تروریستی «ستون چهارم» نامگذاری شده است و با مستقر شدن در هواپیمای نظامی به نام پالادین عملیات‌های خود را طراحی می‌کند. تصویر شماره ۳ سام و همکارانش را در پالادین هنگام طراحی عملیات نشان می‌دهد. به‌کارگیری لوازم پالادین که اکثراً دیجیتال است به صورت پیچیده ساختاربندی شده است. به عنوان مثال، در سامانه‌ای که برای گروه مهندسان طراحی شده است، وضعیت فیزیکی اعضای این گروه در قالب مفاهیم پزشکی و سلاح‌های آنها تحت عنوان سلاح‌های جنگی پیشرفته با گذاشتن موس بر نام هر یک از آنها نمایش داده می‌شود.

1. Patricia Caldwell

تصویر شماره ۳: سام و همکارانش در پالادین

تصویر شماره ۲: خانم پاتریشیا کالدول با ظاهر و گفتاری شبیه هیلاری کلینتون

در بازی «اسپلیتر سل: لیست سیاه» حضور نیروهای نظامی آمریکا به صورت امری کاملاً ضروری بازنمایی شده است؛ زیرا کشورهای درگیر جنگ مانند عراق، افغانستان و ایران خواستار سلطه‌گری در منطقه خاورمیانه در غیاب حضور نظامی آمریکا هستند و حضور و عملیات‌های نظامی آمریکا در این کشورها ضروری بازنمایی شده است. به عنوان مثال، فرمانده لشکر آمریکایی درگیر جنگ با نیروهای نظامی کشورهای خاورمیانه به گونه‌ای با سربازانش صحبت می‌کند که حضور آنها در کشورهای خاورمیانه جهت حفظ منافع آمریکا و متحدانش در خارج از مرزهای این کشور الزامی است. خطاب این فرمانده به سربازانش این است: «ما باید در آنجا باشیم تا دشمنان منافع کشورمان و منافع متحدانمان را نابود کنیم، باید تروریسم خاورمیانه که مانع ایجاد امنیت در کشورهای خاورمیانه است را از بین ببریم».

۴.۳. یافته‌های تحقیق: ایرانی‌ها به عنوان تروریست

استفاده از نام‌های ایرانی برای ضد قهرمان‌ها ایران را به عنوان ضد منافع غرب و آمریکا بازنمایی می‌کند. در بازی اسپلیتتر سل: لیست سیاه قهرمان بازی که کوین نامگذاری شده است در پالادین زندانی است به سام اطلاع می‌دهد که با دلالتی به نام رضا نوری در رابطه بوده است و نیروی نظامی برای وی اجیر می‌کرده است. سام به محل زندگی رضا نوری حمله می‌کند و او را دستگیر می‌کند. تصویر شماره ۵ رضا نوری را با ظاهری کاملاً ایرانی نشان می‌دهد. در حالی که سام مشغول بازجویی از او است، نیروهای نظامی در قالب نیروهای نظامی سپاه به محل زندگی نوری حمله می‌کنند و سعی می‌کنند او را به قتل برسانند. بازنمایی نیروهای نظامی در قالب نیروهای سپاه با استفاده از لباس خاکی‌رنگ دارای پرچم ایران روی سمت راست سینه و چفیه روی شانه صورت گرفته است. همچنین جهت بازنمایی نیروهای نظامی در قالب نیروهای سپاه، ضد قهرمان‌ها با زبان فارسی صحبت می‌کنند و یکدیگر را با نام‌های ایرانی صدا می‌زنند.

تصویر شماره ۵: رضا نوری با ظاهر ایرانی به عنوان یکی از عوامل اصلی در اقدامات تروریستی

تصویر شماره ۴: مجید صدیق، مغز متفکر عملیات‌های تروریستی

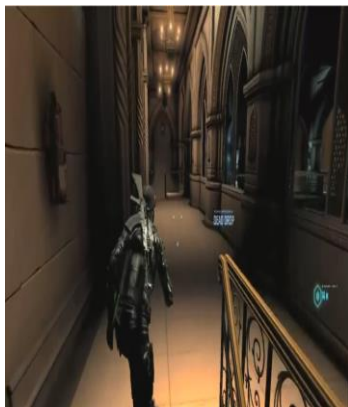
با اطلاعاتی که رضا نوری به ستون چهارم می‌دهد، سام متوجه می‌شود که گروه مهندسان، آزمایشگاه تسلیحات شیمیایی در لندن راه انداخته‌اند و به دنبال حمله شیمیایی به انگلستان هستند. سام وارد آسیاب مخروبه که آزمایشگاه و محل ساخت بمب‌های شیمیایی است می‌شود و به اسنادی که از ایران رسیده است، دست می‌یابد و بدین ترتیب دولت ایران و نیروهای نظامی سپاه به عنوان حامی اصلی عملیات‌های لیست سیاه بازنمایی می‌شوند. هنگامی که تروریست‌ها در حال جابجایی آخرین محموله بمب‌های شیمیایی هستند، سام مخفیانه وارد محل اختفای آنها می‌گردد و ردیاب‌هایی در بمب‌ها جاسازی می‌کند. در این لحظه سام در حالی که سعی می‌کند از محل اختفای تروریست‌ها فرار کند توسط مجید صدیق اسیر می‌شود. در حالی که صدیق مشغول شکنجه سام است، چارلز، به عنوان یکی از نیروهای ستون چهارم وارد می‌شود و او را نجات می‌دهد. در این قسمت نیز، با استفاده از اسامی و ظاهر شبیه ایرانی‌ها برای ضد قهرمان‌ها و اسنادی که از دولت ایران از طریق هک ابررایانه‌های ایران به دست آمده است، ایران عامل اقدامات تروریستی از جمله برنامه‌ریزی برای حمله شیمیایی به انگلستان بازنمایی می‌گردد.

۴.۴. یافته‌های تحقیق: تهران به عنوان مرکز تروریست‌ها

اغلب مأموریت‌های بازی کوماوار در عراق، افغانستان و در برخی موارد در ایران اتفاق می‌افتد. یکی از مأموریت‌های نظامی این بازی عملیات «حمله به ایران^۱» است که پنجاه و هشتمین مأموریت این بازی است. در این مأموریت، قهرمان بازی در قالب شخص نظامی آمریکایی مأموریت دارد به تأسیسات هسته‌ای ایران در نطنز حمله کند و دانشمندان هسته‌ای ایرانی را بکشد و دانشمند هسته‌ای آمریکایی که در ایران زندانی شده است را آزاد کند. همچنین قهرمان بازی مأموریت دارد مخفیانه وارد پایگاه‌های موشک‌سازی ایران شود و با بمب‌گذاری در آنها موشک‌های دوربرد ایران را نابود کند. ضد قهرمان‌ها در قالب افراد ایرانی و مسلمانان می‌خواهند با تولید بمب هسته‌ای و از طریق موشک‌های بالستیک قاره‌پیما به آمریکا و متحدانش مثل اسرائیل حمله هوایی کنند. جهت القاء حس تنفر به بازیکنان نسبت به ایران و اقدامات ایران برای تولید بمب

هسته‌ای در ابتدای بازی نوشته شده است که «این بازی یک بازی جنگی رایگان است که برای تهیه آن از جدیدترین فناوری‌ها استفاده شده است تا بتواند بر اساس آخرین گزارش‌های خبری رویدادهای جنگی را به‌طور دقیق بازسازی کند و دشمن منافع آمریکا و متحدانش را نابود کند». این بازی همچنین شامل مجموعه‌ای از مأموریت‌های نظامی از جمله عملیات نظامی در عراق مانند «فلوجه: عملیات والفجر» و «پایگاه آخر عدی و قصی» است.

در بازی "اسپلیتر سل: لیست سیاه" خانم کالبر که رئیس جمهور آمریکا معرفی شده است، اعلام می‌کند که دولت ایران مسئول اقدامات تروریستی لیست سیاه است و باید با این کشور وارد جنگ شد. گریم، یکی از اعضای ستون چهارم به خانم کالبر پیشنهاد می‌دهد که به جای حمله نظامی به ایران، با عملیات ویژه وارد ایران شوند و تروریست‌هایی را که در قالب سرداران نظامی سپاه بازنمایی شده‌اند، بکشند. برای این عملیات سام مأموریت می‌یابد که به سفارت سابق آمریکا در تهران که اکنون پایگاه نیروهای نظامی قدس است، وارد شود. سام وارد ماشین یکی از سرداران قدس می‌شود و تهدید می‌کند که خانواده او را گروگان گرفته است و اگر به وی کمک نکند تا وارد سفارت شود و گروگان‌های آمریکایی را آزاد کند، خانواده او را خواهد کشت. تصویر شماره ۶ لحظه گروگان گرفته شدن سردار قدس را نشان می‌دهد. در این تصویر سردار قدس با کراوات بازنمایی شده است، در حالی که کراوات بین نظامیان ایرانی هیچ جایگاهی ندارد. این شیوه بازنمایی بیانگر عدم شناخت بازی‌سازان آمریکایی و اروپایی از فرهنگ ایران، نیروهای نظامی ایران و ارزش‌های مذهبی ایرانی‌ها است. سام موفق می‌شود وارد ساختمان پایگاه قدس شود و همچنین وارد بخش دیجیتال نیروهای قدس شود و به پایگاه داده‌های آنها دست یابد. تصویر شماره ۷ ساختار داخلی پایگاه قدس را نشان می‌دهد که دارای معماری شبیه مسجد است. سام با اتصال فلش مموری به رایانه مرکزی نیروهای قدس لیست عملیات سیاه را بررسی می‌کند و ایران به عنوان عامل اصلی عملیات سیاه بازنمایی می‌شود. سام و همکارانش با کشتن نیروهای قدس در سفارت سابق آمریکا موفق می‌شوند از آنجا فرار کنند.

تصویر شماره ۷: نمایی از پایگاه نیروهای قدس که شبیه مسجد است

تصویر شماره ۶: سردار نیروی قدس که توسط سام گروگان گرفته شده است

گروه ستون چهارم از طریق سام با استفاده از ردیابی که در بمب‌های شیمیایی کار گذاشته است، اطلاع می‌یابد که بمب‌ها وارد شهر فیلادلفیا شده است. اعضای گروه مهندسان که بمب‌ها را به دست آورده‌اند، می‌خواهند طی عملیاتی تحت عنوان «آزادی در آمریکا» این بمب‌ها را در شهر فیلادلفیا منفجر کنند. سام و چارلز به نیروهای مهندسان حمله می‌کنند و بمب‌هایی شیمیایی را خنثی می‌کنند. چارلز متوجه می‌شود که یکی از افسران بلندپایه گروه مهندسان در این عملیات حضور دارد و در سیستم حمل و نقل آمریکا دست دارد.

رویه بازی دیجیتال جنگی ژانر تیراندازی اول شخص به گونه‌ای است که بازیکنان جهت مبارزه با ضد قهرمان‌ها ایفای نقش می‌کنند. در بازی‌های «فراخوانی به خدمت: جنگاوری مدرن»، «بتلفیلد ۳»، «اسپلیتر سل: لیست سیاه» «کوماوار و بازی» ارتش آمریکا که در این تحقیق تحلیل گردیدند، کنترل نیروهای آمریکایی و نیروهای ائتلاف با آمریکا در دست بازیکنان قرار دارد و کنترل نیروهای دشمن که به صورت تروریست بازنمایی شده‌اند، به دست کامپیوتر و به صورت خودکار است. به عنوان مثال، در بازی کوماوار، قهرمان بازی سرباز نیروی نظامی آمریکا است که باید علیه نیروهای نظامی کشورهای اسلامی و ایران که به عنوان تروریست بازنمایی شده‌اند، ایفای نقش کند. این روند به گونه‌ای است که می‌تواند منجر به حس همذات‌پنداری بازیکنان با نیروهایی

شود که به جای آنها ایفای نقش می‌کنند و بدین ترتیب بازیکنان وارد فضای «برخورد دولت‌ها» می‌شوند (Atkins and Bowey, Birk, Max, 2016, p. 3). در بازی‌های جنگی تحلیل شده در این تحقیق برخورد دولت‌ها در چارچوب پارادایم تروریسم در خاورمیانه یا در موقعیت‌های مکانی ناشناخته اما به‌وضوح دارای ساختار شبیه کشورهای خاورمیانه اتفاق می‌افتد.

در بازی‌های تحلیل شده در این تحقیق، نیروهای تروریسم در قالب دشمن توسط مجموعه‌ای از ویژگی‌های ساختاری بازی بازنمایی شده‌اند که شبیه مسلمانان یا ایرانی‌ها هستند. ویژگی‌های ساختاری بازی که بازنمایی‌کننده مسلمانان و ایرانی‌ها در قالب تروریسم هستند عبارتند از: چفیه دور سر، لباس‌های بلند گشاد به‌صورت دسداشه، ریش بلند، نام‌های ایرانی، لباس نظامی خاکی رنگ با چفیه دور شانه‌ها. یکی از ویژگی‌های خاص بازی‌های دیجیتال، محو شدن تصاویر افراد کشته شده بلافاصله پس از مرگ و عدم وجود خونریزی یا لخته خون در بازی‌هایی حتی با رده‌بندی ام^۲ و بالاتر است. بنا به انتقاد پاور این رویه به بازی‌های دیجیتال جنگی کمک می‌کند آموزش شهروندی تکنولوژی محور نظامی شده تولید کنند و در نهایت هنگامی که توسط شهروندان مصرف می‌گردد، استنباط آنها از حقیقت وقایع گذشته یا در حال اتفاق مانند دخالت نظامی آمریکا در کشورهای خاورمیانه دچار سوگیری می‌گردد (Power, 2007, p. 275).

۵.۴- یافته‌های تحقیق: دیگری‌سازی از مسلمانان و ایرانی‌ها

در بازی‌های دیجیتال ژانر اکشن و تیراندازی اول شخص هدف، کشتن دشمنی است که «دیگری^۳» محسوب می‌گردد و متعلق به مقوله «یکی از آنها» است (Dahlberg, 2005, p. 102). دیگری‌سازی ساخت فرهنگی است که از سوی «صنعت فرهنگ پایدار می‌شود و نسبت به خود^۴ حقیر تصور می‌شود» (Power, 2007, p.213). فرآیند دیگری‌سازی در بازی‌های دیجیتال جنگی تحلیل شده در این تحقیق طوری است که

1. Clash of Governments

2. بازی‌هایی است که برای سنین ۱۷ سال به بالا رده بندی شده است Mature

3. Othering

4. Self

دیگری به صورت تروریست، ضد حقوق بشر و ضد منافع آمریکا بازنمایی می‌گردد و باید از بین برود. این دیگران‌سازی همراه با دو قطبی‌سازی «ما» و «دیگران» است که بازیکنان فقط می‌توانند در قالب آواتار نیروهای خودی که اعضاء ارتش آمریکا و نیروهای ائتلاف با ارتش آمریکا هستند را کنترل کنند و در قالب آن برای رسیدن به اهداف بازی از جمله کشتن نیروهای تروریست اسلامی ایفای نقش کنند. ویژگی‌های ساختاری بازی ارتش آمریکا به این صورت است که بازیکنان، اعضای گروه خود را از بین نیروهای نظامی آمریکایی و نیروهای ائتلاف با ارتش آمریکا انتخاب می‌کنند و باید گروه تروریستی که نیروی متخاصم^۱ نامیده می‌شود و به صورت مسلمانان و ایرانی‌ها بازنمایی شده‌اند را طی عملیات نظامی از بین ببرند.

۶.۴. بازنمایی مسلمانان در بازی‌های دیجیتال سیاسی به عنوان تروریست

بازی‌های دیجیتال سیاسی بازی‌هایی هستند که با حمایت مالی نهادهای نظامی جهت اهداف سیاسی مثل تحریک جوانان به ثبت‌نام در نیروهای نظامی و شبیه‌سازی فضای جنگ جهت آموزش به سربازان در انجام عملیات‌های نظامی تولید شده است (Huntemann and Payne, 2018, p.13). بازی ارتش آمریکا جزء اولین بازی‌های سیاسی است که با ژانر تیراندازی اول شخص است. این بازی در سال ۲۰۰۰ توسط نیروی زمینی آمریکا تولید گردید. در این بازی آواتار سرباز ارتش آمریکا است که باید علیه نظامیانی که کشورهای دیگر را اشغال کرده‌اند، بجنگد. اکثر مکان‌های عملیات نظامی علیه نیروهای نظامی آمریکا که بازیکنان کنترل آن را در دست دارند در افغانستان و عراق اتفاق می‌افتد. به عنوان مثال تصویر شماره ۸ مکان عملیات نظامی علیه تروریست‌ها است که درخت‌های خرما کشورهای اسلامی را بازنمایی می‌کند. سلاح-های مورد استفاده قهرمان بازی ام ۴ کارباین^۲، اسلحه نیروی زمینی ارتش آمریکا است که به صورت گسترده در جنگ بین نظامیان آمریکا و نظامیان عراق و افغانستان مورد استفاده قرار گرفته است. سلاح‌های مورد استفاده ضدقهرمان‌ها در این بازی تانک تی-۷۲^۳ و نفربر زرهی بی.ام.پی^۱ تولید روسیه است. استفاده از این نوع سلاح‌ها،

1. OPFOR: Operating Force

2. M4 Carbine

3. T-72

بازنمایی‌کننده جنگ بین آمریکا و کشورهای اسلامی که مورد حمایت روسیه هستند، می‌باشد.

تصویر شماره ۸. جنگ علیه تروریست‌ها در مکانی شبیه کشورهای عربی

نتیجه‌گیری

با توجه به فروش بسیار زیاد بازی‌های دیجیتال تعداد مخاطبان بازی‌ها نیز زیاد است، به‌گونه‌ای که بازی‌ها تبدیل به سرگرمی رایج گروه‌های مختلف مردم به‌ویژه نوجوانان و جوانان در سراسر دنیا شده است. با توجه به یافته‌های ادبیات تحقیق که بازی‌های دیجیتال می‌تواند بر افکار و رفتار بازیکنان تأثیر بگذارد (مهرابی، ۱۳۹۶)، در برخی موارد از آنها جهت اهداف سیاسی مانند رضایت‌آفرینی^۲ نسبت به جنگ‌طلبی‌های

-
1. BMP-1
 2. Manufacturing Consent

آمریکا در کشورهای خاورمیانه استفاده شده است. صنعت بازی‌ها، رقیب جدی سینمای هالیوود تلقی می‌گردد. به عنوان نمونه، بازی «فراخوانی به خدمت: جنگاوری مدرن» در مدت یک روز از آغاز انتشار ۳۱۰ میلیون دلار در آمریکا، انگلستان و استرالیا فروش داشت به گونه‌ای که این بازی عنوان پردرآمدترین محصول سرگرمی را به خود اختصاص داده است (Gagnon, 2019). پیش‌بینی می‌شود که درآمد حاصل از فروش بازی‌های دیجیتال در سراسر دنیا از ۹۳ میلیارد دلار در سال ۲۰۲۰ به ۴۴۰ میلیارد دلار در سال ۲۰۲۳ افزایش یابد (DFC Intelligence, 2021). طبق گزارش اخیر بنیاد ملی بازی‌های رایانه‌ای، تعداد بازیکنان ایرانی بازی‌های دیجیتال تا پایان سال ۱۴۰۰ به ۴۵ میلیون نفر خواهد رسید (مرکز تحقیقات بازی‌های دیجیتال، ۱۴۰۰). با توجه به ارقام فروش زیاد بازی‌های دیجیتال در سراسر دنیا ضرورت تحقیق درباره شیوه بازنمایی گروه‌های خرد به دلیل تأثیر بازی‌ها بر بازیکنان مضاعف است. تحقیقات فارسی درباره چگونگی بازنمایی اقلیت‌ها مثل مسلمانان در بازی‌های دیجیتال با روش تحقیق تحلیل ویژگی‌های ساختاری بازی کم است. ادبیات تحقیق بیشتر بازنمایی ایرانی‌ها و مسلمانان در بازی‌های دیجیتال را با روش نشانه‌شناسی، تحلیل گفتمان و روایت‌شناسی تحلیل کرده است. این روش‌های تحقیق در تشریح شیوه بازنمایی مسلمانان در بازی‌های دیجیتال با استفاده از فناوری‌های خاص بازی‌ها محدودیت دارد. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که در بازی‌های دیجیتال از ویژگی‌های ساختاری بازی مثل ظاهر ضد قهرمان‌ها و نام‌های آنها که شبیه ایرانی‌ها و مسلمانان هستند و همچنین محل اختفای تروریست‌ها که مناطقی شبیه کشورهای اسلامی خاورمیانه یا مکان‌هایی شبیه مسجد است، جهت بازنمایی ایرانی‌ها و مسلمانان به عنوان تروریست استفاده شده است. یکی از کاستی‌های این تحقیق عدم تحلیل تأثیر بازنمایی ایرانی‌ها و مسلمانان به عنوان تروریست بر کاربران بازی‌های دیجیتال است. بنابراین پیشنهاد می‌شود تحقیقات آینده با روش تحقیق کیفی مانند مصاحبه عمیق با بازیکنان خارجی بازی‌های جنگی رایج که در آنها ایرانی‌ها و مسلمانان سوء بازنمایی شده‌اند تأثیرات بازی‌ها را بر نوع قضاوت و نوع طرحواره آنها نسبت به ایرانی‌ها و مسلمانان بررسی کند. یکی از کاستی‌های دیگر این تحقیق این است که فقط بازنمایی ایرانی‌ها و مسلمانان به عنوان تروریست را تحلیل کرده است و تحقیقات آینده می‌توانند با تحلیل بازی‌های جنگی تولید شده

توسط ایرانی‌ها و مسلمانان شیوه بازنمایی خود این دو گروه را نشان دهند. همچنین، یکی از کاستی‌های این تحقیق، عدم تشریح و تبیین علل بازنمایی ایرانی‌ها و مسلمانان به عنوان تروریست است. جهت پوشش این کاستی، پیشنهاد می‌شود تحقیقات آینده با رویکرد اقتصاد سیاسی رابطه نهادهای ایدئولوژیک و نظامی آمریکا با سازمان‌های سازنده‌ی بازی‌ها را تحلیل کنند تا بتوانند تشریح کنند که چرا مسلمانان و ایرانی‌ها در قالب تروریست بازنمایی شده‌اند.

کتابنامه

۱. عزیزی، فرید؛ اتابک، محمد؛ و افخمی، حسینعلی (۱۳۹۷). بازی‌های رایانه‌ای و بازنمایی زنان؛ تحلیل نشانه‌شناختی مجموعه بازی السا، فصلنامه مطالعات رسانه‌های نوین، ۴(۶)، ۲۲۱-۲۵۳.
۲. کوثری مسعود؛ مهربانی، مقدا (۱۳۹۸). پسااستعمارگری در بازی‌های دیجیتال: شالوده شکنی (سوء) بازنمایی مسلمانان در بازی‌های دیجیتال. مجموعه مقالات دومین همایش دین و رسانه، قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
۳. گیویان، عبدالله و سروی زرگر، محمد (۱۳۸۸). بازنمایی ایران در سینمای هالیوود. فصلنامه تحقیقات فرهنگی، ۲(۴)، ۱۴۷-۱۷۷.
۴. مرکز تحقیقات بازی‌های دیجیتال (۱۴۰۰، مهر ۲۷). شاخص‌ترین اطلاعات مصرف بازی‌های دیجیتال در ایران، به دست آمده از <https://direc.ircg.ir/Uploads/PersianLandscape1394.pdf>
۵. مهدی‌زاده، سید محمد و دبستانی، سید مهدی (۱۳۹۹). نقش بازی‌های رایانه‌ای در بازنمایی تروریسم به مثابه دیگری جدید غرب، فصلنامه مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۱۶(۶۰).
۶. مهربانی، مقدا (۱۳۹۶). تأثیرات بازی‌های دیجیتال بر پرخاشگری: بررسی رویکردهای مختلف و نتیجه‌گیری‌های متضاد، فصلنامه مطالعات رسانه‌های نوین ۳(۱۲).
۷. مهربانی، مقدا (۱۳۹۸). بازنمایی کلیشه‌های نژادی و مذهبی در بازی‌های دیجیتال و توجیه جنگ طلبی و خشونت‌گرایی در مکان‌های عمومی شهر: مطالعه موردی بازی سرقت بزرگ اتومبیل، فصلنامه مطالعات رسانه‌های نوین، ۵(۱۸).

2. Babbie ،E. (2020). The practice of social research (15th ed.). CENGAGE Learning Custom Publishing.
3. Berg ،B. L. ،& Lune ،H. (2012). Qualitative research methods for the social sciences (8th ed.) ،Boston: Allyn & Bacon.
4. Cadet ،L. B. ،& Chainay ،H. (2020). Memory of virtual experiences: Role of immersion ،emotion and sense of presence. International Journal of Human-Computer Studies ،14(3).
5. Campbell ،D. ،& Stanley ،J. (2019). Experimental and Quasi-experimental Designs for Research ،Boston ،Houghton Mifflin.
6. Chen ،V.H.H. ،Mehrabi ،M. & Ong ،J. (2013). Exploring Players' Interactivity Experiences in Massively Multiplayer Online Games. Paper presented at International Association for Media and Communication Research (IAMCR) ،Dublin ،Ireland.
7. Choi ،D. ،& Kim ،J. (2018). Why People Continue to Play Online Games: In Search of Critical Design Factors to Increase Customer Loyalty to Video Game Contents ،CyberPsychology & Behavior ،7(1) ،11-24.
8. Connelly ،M. and Welch ،D. (2018). War and the Media: Reportage and Propaganda ،St. Martin's Press ،New York ،U.S.A.
9. Dahlberg ،L. (2005). Playing the other and Killing the other in Contemporary Computer Games. Paper presented at the Critical Legal Conference ،University of Kent ،Canterbury ،USA.
10. DFC Intelligence. (2021. October 19). DFC Intelligence Forecasts Worldwide Video Game Market to Reach \$29 Billion by 2025. Retrieved From. <http://www.dfciint.com/wp/?p=307>
11. Gagnon ،F. (2019). Invading Your Hearts and Minds: Call of Duty and the (Re)Writing of Militarism in U.S. Digital Games and Popular Culture ،European journal of American studies ،7(13).
12. Galloway ،A. (2004). Social Realism in Gaming ،Journal of Game Studies ،4(1).
13. Hall ،S. (2003). Representation: Cultural Representations and Signifying Practices ،Sage Publication ،London.
14. Huntemann ،N. ،& Payne ،M. T. (2018). Joystick soldiers: The politics of play in military video games. Routledge ،London ،UK
15. King ،D. ،Delfabbro ،P. ،& Griffiths ،M. (2019). Video Game Structural Characteristics: A New Psychological Taxonomy. International Journal of Mental Health and Addiction ،8(1) ،90-106.
16. Maheswara ،A. ،& Fatwa ،N. (2021). Representation of Middle Eastern Islamic Locality in Video Games. Journal Kajian Islam Dan Budaya ،19(1) ،141-151.
17. Marshall ،C. ،Rossman ،G. & Blanco ،G. (2021). Designing Qualitative Research (7th Edition). Thousands Oaks ،California: SAGE Publications.

18. Max ،V. ، Birk. ،C. ،Atkins ،J. ،T. & Bowey ،R. (2016). Fostering intrinsic Motivation through Avatar Identification in Digital Games ، In Proceedings of the 2016 CHI Conference on Human Factors in Computing System.
19. Mehrabi ،M. & Chen ،V.H.H. (2018). Interactivity in Massively Multiplayer Online Games: A concept explication ،Published in Proceedings of the 7th International Conference on Advances in Computer Entertainment Technology ،Taipei ،Taiwan ،Pages 78-90 ،DOI: 10.1145/1971656 ،ISBN: 978-1-60558-863-6,
20. Orgad ،S. (2012). Media Representation and the Global Imagination. (2014) ،European Journal of Communication ،29(3) ،386-387.
21. Power ،M. (2007). Digitized virtuosity: video war games and post-9/11 cyber-deterrence. Journal of Security Dialogue ،38(2) ،271-288
22. Šisler ،V. (2006). Representation and Self-Representation: Arabs and Muslims in Digital Games. In Gaming Realities: A Challenge for Digital Culture. Santorineos ،M. ،Dimitriadi ،N. (Ed.). Athens ،Greece: Fournos (pp. 85 – 92).
23. Šisler ،V. (2019). Procedural religion: Methodological reflections on studying religion in video games ،New Media & Society ،19 (1) ،126-139
24. Sparrow ،R. ،Harrison ،R. ،Oakley ،J. & Keogh ،B. (2018). Playing for Fun ،Training for War: Can Popular Claims About Recreational Video Gaming and Military Simulations be Reconciled? Games and Culture،6(13) ،13-25
25. Stromer-Galley ،J. (2019). Interactivity-as-product and interactivity-as-process. The Information Society Journal ،20(5) ،391-394.
26. Weber ،R. ،Bates ،C. ،& Behr ،K. M. (2020). Developing a Metric for Interactivity in Video Games:The video game interactivity-scale (VGI-scale). Paper presented at the annual meeting of the International Communication Association (ICA) ،TBA ،Boston ،USA.
27. Wise ،K. & Reeves ،B. (2017). The Effect of User Control on the Cognitive and Emotional Processing of Pictures. Media Psychology ،9(3) ،549-566.

چارچوب فقهی ایجاد انس میان زن و مرد در فضای مجازی

محمدجواد نوروزی اقبالی*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۷

چکیده

با گسترش غیرقابل تصور فضای اینترنت و افزایش شبکه‌های اجتماعی مجازی، روابط انسانی در فضای مجازی بسیار پیچیده شده است. به همین جهت قطعاً ما با یک گسترش ناگهانی روابط میان زنان و مردان مواجه هستیم، به طوری که کنترل آن بسیار مشکل می‌نماید. روند رشد این پدیده در میان شیعیان و ایرانیان نیز سیر صعودی غیرقابل باوری داشته است. از طرف دیگر، انتظار آنست که فقه پویای اسلامی به تمام سؤالات و شبهاتی که در عصر حاضر مخصوصاً با پیشرفت علم و فناوری ایجاد می‌شود، پاسخ مناسب و درخوری دهد.

این مقاله بر آن است که با توجه به سؤالات و شبهات فقهی ایجاد شده در زمینه روابط نامحرم، چارچوب شرعی مناسبی را به صورت مصداقی برای این روابط تبیین کند. برای دستیابی به این منظور با روش توصیفی-تحلیلی، عناوین فقهی و احکام مرتبط با روابط زن و مرد در محیط مجازی استخراج شده و در چهار دسته عناوین مشترک، عناوین مرتبط به ارتباطات کلامی، عناوین مربوط به ارتباطات غیرکلامی و عناوین مربوط به پیش از ارتباط زن و مرد نامحرم به عنوان یافته‌های پژوهش طبقه‌بندی شده است. ضمن آن‌که تلاش شده آنچه که در شبکه‌های اجتماعی مجازی می‌تواند مصداقی از این عناوین باشد، ذکر شود، تا درک صحیح و عینی از چارچوب شرعی روابط شکل بگیرد. بر این مبنای در میان عناوین ذکر شده، به نظر می‌رسد دو عنوان «تلذذ» و «ریبه» بیش از دیگر عناوین بر ارتباط نامحرم در شبکه‌های اجتماعی صدق می‌کند.

واژگان کلیدی: روابط زن و مرد، شبکه‌های اجتماعی مجازی، فضای مجازی، ازدواج، اینترنت، انس با نامحرم، چت، فقه ارتباطات، فقه فرهنگ.

* دانشجوی دکتری دانشگاه شهید بهشتی دانشکده الهیات و ادیان، جمهوری اسلامی ایران، تهران.

مقدمه

با گسترش غیرقابل کنترل فضای اینترنت و افزایش شبکه‌های اجتماعی مجازی، روابط انسانی در فضای مجازی بسیار پیچیده شده است. به همین جهت قطعاً با یک گسترش و تحول پرشتاب روابط میان زنان و مردان مواجه هستیم که شاید بتوان آن را اختلاط مجازی زنان و مردان نامید.

این عامل شاید خود یکی از عوامل محبوبیت شبکه‌های اجتماعی در کشوری مثل ایران باشد. در جامعه ما به دلایل فرهنگی و اعتقادی، قواعد، اصول شرعی، قانونی و عرفی وجود دارد که ارتباط با تعامل بین دو جنس مخالف را کنترل می‌کند؛ برخی از افراد که تمایل دارند فراتر از هنجارهای پذیرفته شده جامعه با افرادی از جنس دیگر ارتباط برقرار نمایند، و بتوانند به دور از چشم عوامل کنترل‌گر خانوادگی، حکومتی، مدرسه‌ای و... پیام خود را به آن‌ها برسانند، از شبکه‌های اجتماعی مجازی که کنترل کمتری بر آن حاکم است، استفاده می‌کنند.

در واقع با استفاده از این سرویس، ارتباط قانون‌مند، رسمی، کنترل‌شده، به ارتباط خودمانی تبدیل شده و شرایط غیررسمی، زبان غیررسمی، محتوای غیررسمی و خودمانی در آن انتقال می‌یابد.

حد و حدود روابط نامحرمان در فضای واقعی از نظر اسلام توسط فقها استخراج شده و این مقاله تلاش دارد تا با تحلیلی روایی و فقهی، عناوین فقهی موجود را بر مصادیق ارتباطاتی مدرن، علی‌الخصوص ارتباطات در حوزه اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی، تطبیق داده و در نهایت، چارچوب ارتباط را در این شبکه‌ها کشف نماید. در واقع نگارنده، به عنوان متخصص وارد حوزه فقه در موضوع روابط میان زن و مرد شده و به مصداق‌شناسی در حوزه روابط مجازی زن و مرد مبادرت می‌ورزد.

این مقاله بر آن است تا آن دسته از عناوین فقهی که در محیط مجازی و به طور خاص در شبکه‌های اجتماعی مجازی بر مسأله روابط میان زن و مرد مترتب می‌شود را استخراج نموده، و پس از مشخص کردن نظر فقها در رابطه با آن عنوان به طور عام،

مصادیقی از آن در شبکه‌های اجتماعی مجازی را تبیین نماید. در برخی موارد برای درک بیشتر موضوع، استدلال‌های فقهای شیعه در باب آن عنوان نیز آورده شده است.

۱. چارچوب فقهی روابط زن و مرد در شبکه‌های اجتماعی

عناوین فقهی، واژگانی هستند که در فقه کاربرد دارند؛ خواه از اصطلاحات فقهی باشند (یعنی واژگانی که در فقه معنایی خاص یافته‌اند) یا نباشند. از این رو، عناوین فقهی، اعم از اصطلاحات فقهی‌اند. (مؤسسه دائرة المعارف الفقه الاسلامی، ۱۳۹۵، ج ۱، صص. ۶۶ - ۶۷) در زمینه روابط نامحرمان در شبکه‌های اجتماعی مجازی عناوین فقهی را می‌توان به چهار دسته کلی تقسیم کرد:

دسته اول: عناوین مشترک

دسته دوم: عناوینی که بر ارتباط کلامی میان زن و مرد نامحرم مترتب می‌شود.
دسته سوم: عناوینی که بر ارتباط غیرکلامی میان زن و مرد مترتب می‌شوند.
دسته چهارم: عناوینی که به پیش از ارتباط زن و مرد مربوط می‌شود.

۱-۲. دسته اول: عناوین مشترک

منظور از عناوین مشترک، آن دسته از عناوین فقهی هستند که حکم آن‌ها در هر نوع رابطه میان زن و مرد ممکن است جاری شود. در واقع در بحث رابطه میان زن و مرد، این عناوین مشترک به مثابه خطوط قرمزی هستند که شرع اجازه نزدیک شدن به آن‌ها را نداده است.

به عبارت دیگر، در این دسته از عناوین فقهی به دلیل آنکه حکم به نیت و درون افراد تعلق می‌گیرد، هرگاه کنشی با این نیت (یعنی با این عناوین فقهی) صورت بگیرد، آنگاه است که حکم بر آن جاری می‌شود. بنابراین این عناوین وقتی مصداق پیدا می‌کنند که با کنشی همراه شوند. به طور مثال، یک عنوان مشترک، هم می‌تواند در مسأله پوشش مصداق پیدا کند و هم در مسأله تکلم میان زن و مرد. به عنوان نمونه، دیدن عکس نامحرم به طور معمول بلاشکال است اما وقتی که با عنوان تلذذ به آن نگاه

کنند، حکم حرمت بر آن جاری می‌شود. به همین دلیل (درونی بودن این عناوین)، فقها به طور جداگانه در مورد آن‌ها فتوا نداده‌اند، بلکه همیشه آن‌ها را در هنگام وقوع کنش مورد بررسی قرار داده‌اند. لذا در باب این عناوین فتوا و یا استفتاء جداگانه وجود ندارد اما در کتب فقهی به آن‌ها اشاره شده است.

البته باید این نکته را نیز در نظر داشت که برخی از عناوین کلی فقهی فرای روابط مرد و زن هستند که از ذکر آن‌ها در این نوشتار پرهیز شده است. به طور مثال عنوان اضطراب یک عنوان کلی است که در اکثر عناوین دیگر فقه جاری می‌شود. مثلاً اگر در روابط زن و مرد ضرورت اقتضاء کند (نجات جان یا مسائل پزشکی و...) که مرد به بدن زن نگاه بیاندازد، این عمل نه تنها حرام نبوده، بلکه در برخی موارد واجب هم می‌گردد.

۱-۲-۱. تلذذ

بسیاری از فقهای ما و فقهای اهل تسنن در بحث رابطه بین زن و مرد دو مورد را جزء مسلمات دانسته‌اند، یکی قصد لذت و دیگری خوف فتنه (ریبه) (مکارم، ۱۴۲۴، ج ۱، ص. ۳۷).

مراد از لذت، لذت شهوانی و جنسی است، که مرتبه شدید آن معمولاً در مقدمات نزدیکی برای انسان پدید می‌آید، نه لذتی است که مثل پدر و مادر از نگاه کردن به فرزند می‌برند یا لذتی است که با نگاه کردن به بناهای زیبا یا سبزه‌زار و گلستان و مانند آن برای انسان حاصل می‌شود (خمینی، ۱۴۲۴، ج ۲، صص. ۴۸۶-۴۸۷).

علامه بحرانی در حرمت تلذذ غیر زوجین از یکدیگر دو دلیل را ذکر می‌کند:

دلیل اول: آیات ۵ تا ۷ سوره مومنون

دلیل دوم: روایاتی که دال بر حرمت شوخی یا مصافحه با زنان نامحرم دارد (علامه بحرانی، ۱۴۲۹، ج ۱، صص. ۷۱ - ۷۴).

در مجله فقه اهل بیت (علیه السلام) اجماع نیز جزء دلایل این امر محسوب شده است (جمعی از مؤلفان، ۱۴۱۱، ج ۲۲، ص. ۹۲).

۲-۱-۲. ریبه (خوف فتنه):

منظور از ریبه، ترس افتادن به گناه و حرام است و منظور از تلذذ همان لذت جنسی است. اگر نگاه به دیگری با یکی از این دو مشخصه همراه باشد، از نظر شرع مقدس حرام است. گاهی انسان تنها به جهت لذت بردن به زن نگاه می‌کند بدون آنکه بترسد به گناه کشیده شود و گاهی نگاه از روی لذت نیست؛ بلکه ترس آن است که به دنبال آن گناهی انجام گیرد و مقدمه ارتکاب حرام گردد. این دو نوع نگاه حرام است. گاهی ممکن است که نگاه به زن توأم با دوعنوان یاد شده باشد؛ در این صورت گناه آن شدیدتر است (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۱۳۵).

مصادق‌شناسی: بر اساس مطالب پیشین، فقها، تلذذ از جنس مخالف و خوف فتنه را دو ملاک اصلی در ارتباط میان زن و مرد نامحرم می‌دانند. مصادیق زیادی برای این حکم کلی می‌توان در شبکه‌های اجتماعی مجازی پیدا کرد اما به دلیل اینکه اکثر این مصادیق در عناوین دیگر آمده است به چند مثال اکتفا کرده و آنها را در جای خود بررسی خواهیم کرد.

همان‌طور که در معنای اصطلاحی تلذذ اشاره شد، منظور از تلذذ، لذت بردن جنسی و شهوانی فرد از فرد یا شیء دیگر است. این عنوان، در شبکه‌های اجتماعی مجازی می‌تواند بر هرکدام از عناوین دیگر فقهی مترتب شود. به طور مثال اگر مرد از دیدن عکس پروفایل خانمی لذت ببرد و یا اگر خانمی از کامنت گذاشتن برای یک آقا متلذذ شود و یا حتی دو جنس موافق از چت کردن با هم در فضای مجازی لذت ببرند. تمام این موارد از مصادیق تلذذ از نامحرم است.

ریبه هم همانند تلذذ می‌تواند بر هر عنوان دیگری مترتب شود. لذا اگر به طور مثال کسی بترسد که با وب دادن^۱ به شخصی مرتکب گناه و مفسده‌ای شود، مشمول حکم ریبه خواهد شد.

۱. اجازه به فردی برای دیدن مستقیم تصویر خود از طریق وب کم را اصطلاحاً وب دادن می‌گویند.

۳-۱-۲. هتک حرمت زن مسلمان

از پاره‌ای روایات به دست می‌آید که شأنیت و کرامت زن مسلمان، دلیل بر حرمت نگاه به وی است. چرا که این‌گونه روایات نگاه کردن به دیگر زنان را جایز می‌دانند. زنان اهل ذمه، کنیزان، دیوانگان و زنان بادیه‌نشین از آن جمله‌اند.

در صحیحه سکونی نیز، این مطلب به روشنی بیان شده است. سکونی از امام صادق (علیه‌السلام) نقل کرده است: رسول خدا (ص) فرمود:

لا حرمة لנساء اهل الذمة ان ينظر الی شعورهن و ایدیهن

زنان اهل ذمه، از این نظر که به موی سر و دست آنان نگاه شود، حرمت و حریمی ندارند (عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۴، ص. ۱۴۹).

همان‌طور که از مفاد این روایات برمی‌آید، افزون بر موضعی که حکم حجاب و پوشش آنها را در بر نمی‌گیرد، قسمت‌هایی از سر و دست، یعنی اعضای که زنان یاد شده، خود به طور معمول به پوشاندن آنها نمی‌پردازند، نگاه بدانها جایز است، به ویژه جاهایی که به طور معمول نگاه به آنها سبب برانگیختن شهوت نمی‌شود.

در مورد مجانین نیز امام صادق (علیه‌السلام) فرموده:

قال: والمجنونۃ و المغلوبۃ علی عقلها لأبأس بالنظر الی شعرها وجسدها ما لم يتعمد

ذلک.

و فرمود: نگاه کردن به موی سر و بدن زن دیوانه و آن که عقل خود را از دست داده است، اشکالی ندارد؛ تا زمانی که قصد لذت بردن از آن نباشد (عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۴، ص. ۱۴۷).

مصادق‌شناسی: این عنوان شامل هر مصداقی می‌شود که در آن حرمت زن مسلمان لحاظ نگردد. یعنی هرگونه مکالمه، پیام، نگاه و پوشش و ... که باعث شود حریم زن مسلمان خدشه‌دار گردد، جایز نیست. ضمن آنکه این عنوان مصادیقی را در مورد زنانی که حریم ندارند، مشخص می‌کند. با توجه به این عنوان، در فضای مجازی می‌توان به زنان غیرمسلمان، دیوانه و از این قبیل تا حدی که معمولاً نمی‌پوشانند، نگاه کرد.

۲-۲. دسته دوم: عناوینی که بر ارتباط کلامی میان مرد و زن نامحرم مترتب می‌شوند مجموع روابطی را که از طریق گفتن و گفتگو حاصل می‌شود، ارتباط کلامی می‌گویند که شامل چهار بخش گفتن، شنیدن، خواندن و نوشتن است (یحیایی ایله‌ای، ۱۳۸۰، ص. ۱۲).

این عناوین هر نوع انتقال پیام از طریق گفتار و نوشتار را شامل می‌شوند.

۲-۲-۱. چت، نامه‌نگاری و مکالمه صوتی از طریق رایانه

در واقع در این زیر عنوان به بحث درمورد هر انتقال پیامی که توسط زبان^۱ صورت بگیرد، پرداخته می‌شود. بنابراین تفاوتی بین اینکه دو نفر با هم ارتباط هم‌زمان نوشتاری (چت) داشته باشند یا اینکه ارتباطشان غیرهم‌زمان باشد (مانند نظرگذاری، نامه‌نگاری، شرکت در انجمن و...) و یا مکالمه صوتی (چت صوتی) داشته باشند، نیست.

پرسش: چت در اینترنت به صورت گفتاری و یا نوشتاری با جنس مخالف با این شرط که از حدود شرعی خارج نشویم چه حکمی دارد؟

همه مراجع: اگر بدون قصد لذت و ترس افتادن به حرام باشد، اشکال ندارد.

پرسش: چت کردن با جنس مخالف و رد و بدل کردن صحبت‌های معمولی، چه حکمی دارد؟

همه مراجع: در صورتی که خوف فتنه و کشیده شدن به گناه وجود داشته باشد، جایز نیست (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۷۰).

مصادق‌شناسی:

همان‌طور که در فتاوی دیده می‌شود، تمام مراجع معاصر، حرام بودن تکلم با نامحرم را فقط از باب تلذذ و ریبه می‌دانند و در پاسخ استفتاء شرط تلذذ و ریبه را ملاک دانسته‌اند. اما با کمی دقت، می‌توان به این نکته پی برد که اکثر مکالمات بین زن و مرد نامحرم در شبکه‌های اجتماعی مجازی مشمول حکم تلذذ و ریبه می‌شود.

مرد و زنی را در نظر بگیرید که یکدیگر را نمی‌شناسند و برای پر کردن اوقات فراغت خود، سرگرمی و... به شبکه‌های اجتماعی مجازی رجوع کرده و در آن با همدیگر آشنا می‌شوند. و این در صورتی است که مرد به خاطر این که طرف مقابلش یک زن است با او ایجاد رابطه کرده است. و یا زن به این دلیل جواب آن مرد را داده که او هم جنس وی نبوده است و اگر یک زن بود جوابش را نمی‌داد. در این صورت مشخص است که عامل جنسیت در این رابطه دخیل بوده و یکی یا هردوی آنها در هنگام تکلم متلذذ می‌شوند. یا آنکه هر شب سر یک ساعت خاص، یکدیگر را در شبکه اجتماعی ملاقات می‌کنند و در صورتی که یک شب یکی از طرفین نیاید طرف دیگر ناراحت می‌شود. این قضیه به این خاطر است که وی در پی تلذذ بوده و حال که طرف مقابلش نیامده از این تلذذ محروم گشته و دلگیر می‌شود. درباره این مثال، شاید این اشکال گرفته شود که دو نفر همجنس هم می‌توانند چنان به هم علاقمند شوند به طوری که اگر هر کدام از آنها یک شب در شبکه غیبت داشته باشد نفر دیگر ناراحت شود. در پاسخ باید گفت که این نیز به نوعی تلذذ است اما آنچه که در اسلام نهی شده هرگونه تلذذ افراد از جنس مخالف است و این در حالی است که افراد همجنس هر چند طبق دستور اسلام نمی‌توانند لذت جنسی از یکدیگر ببرند اما بهره بردن از لذت عاطفی و نظایر آن بلامانع است. در ضمن آنکه رابطه مستمر و بی‌دلیل یک مرد و زن زمینه ایجاد علاقه را بالا برده و قطعاً احتمال وقوع گناه را نیز بالا می‌برد. پس مشمول حکم ریبه نیز می‌شود.

۲-۲-۲. شوخی کردن و طرح مسائل شهوانی

۲-۲-۲-۱. شوخی با نامحرم

پرسش: شوخی کردن با نامحرم چه حکمی دارد؟

همه مراجع: اگر با قصد لذت باشد یا بترسد به گناه بیافتد، جایز نیست (حسینی،

۱۳۸۵، ص. ۷۳)

مصادق‌شناسی:

شوخی با نامحرم طبق نظر فقها ذاتاً حرام نیست، بلکه به دلیل ریه و تلذذ و عناوین دیگر است که حکم حرام بر آن مترتب می‌شود. در عرف تفاوتی میان شوخی در فضای مجازی و فضای واقعی وجود ندارد. در بسیاری از موارد شوخی با نامحرم با عناوین تلذذ و ریه بسیار قرین می‌شود^۱. بنابراین باید در این گونه مزاح‌ها دقت کرد.

۲-۲-۲-۲. طرح مسائل شهوت برانگیز

پرسش: نامه نگاری با نامحرم و طرح مسائل شهوانی از طریق ایمیل و یا چت، چه حکمی دارد؟

همه مراجع: طرح مسائلی که باعث ایجاد فتنه و فراهم آمدن زمینه فساد است، اشکال دارد (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۷۱).
مصدق‌شناسی:

واضح است که طرح هرگونه مسأله شهوت‌انگیز برای نامحرم جایز نیست. بوسیدن نامحرم در چت (نوشتن کلمه بوس یا استفاده از شکلک ۲) یا ویدئوچت (غنچه کردن لب‌ها) نیز مصداق این مسأله است.

۲-۲-۳. ارتباط کلامی به قصد ازدواج

پرسش: آیا صحبت کردن با کسی که قصد داریم در آینده با او ازدواج کنیم، گناه است؟ همه مراجع: اگر بدون قصد لذت و ترس افتادن به حرام باشد و باعث مفسده نشود، اشکال ندارد (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۶۹).
مصدق‌شناسی:

فقها در باب مکالمه به قصد ازدواج مباحثی را بیان نکرده‌اند چرا که حکم مکالمه در همه این حالات یکسان است. تنها تفاوتی که در این میان وجود دارد این است که برای

۱. علامه بحرانی در کتاب سند العروه الوثقی در این زمینه می‌نویسد:

ثم إنه لا ريب إن من موارد الفتنة و الریبة الممازحة و المفاهمة مع النساء. در این شکی نیست که از موارد فتنه و ریه شوخی و مزاح کردن با زنان است (سند العروه الوثقی، علامه بحرانی - کتاب النکاح، ج ۱، ص. ۷۵).

گفتگو به قصد ازدواج لازم است سؤالاتی پرسیده شود که در حالت عادی پرسیده نمی‌شود که البته در حکم اثری ندارد. لذا اگر بدون قصد تلذذ و ریبه در مورد ازدواج در فضای نت، گفتگو صورت پذیرد، بلامانع است.

پس اینکه دو نفر با یکدیگر چت عاشقانه انجام دهند و یا در شبکه اجتماعی کامنت‌ها و تصاویر و اطلاعات عاشقانه رد و بدل نمایند از نظر فقهی وجهی نداشته و جایز نیست. چرا که این‌گونه رفتارها به دلیل بالا بردن احتمال فساد، حداقل مشمول عنوان ریبه خواهند شد. در ضمن اینکه قطعاً اگر دو نفر از این رد و بدل کردن این‌گونه اطلاعات متلذذ نگردند، این کار را انجام نمی‌دهند. بنابراین عنوان تلذذ هم به آن تعلق می‌گیرد.

۲-۳. دسته سوم: عناوینی که به ارتباط غیرکلامی میان زن و مرد تعلق می‌گیرند

مک کروسکی ارتباط غیرکلامی را این‌گونه تعریف می‌کند: «فراگردی نشانه‌وار که یک شخص معنی برانگیزاننده در ذهن شخص دیگر یا اشخاص به‌وسیله انواع پیام‌های غیرکلامی ایجاد می‌کند» (مک کروسکی، ۲۰۰۰، ص. ۱).

در این دسته از عناوین، آن دسته از احکامی خواهند آمد که حدود ارتباط غیرکلامی میان نامحرمان را روشن می‌کنند. این موارد شامل نگاه کردن، پوشش، لحن صدا، لحن نوشتار و ارسال شکلک‌ها و... می‌شود.

۱-۲-۳. نگاه به نامحرم

در فقه اسلامی به کنش پوشش و حجاب و واکنش مربوط به آن یعنی نگاه کردن توجه خاصی شده است. به طوری که بخش عمده‌ای از فقه روابط زن و مرد در این حوزه می‌گنجد. همان‌طور که در تعریف ارتباط خواندیم، هر ارتباطی لااقل سه بخش دارد: ۱- فرستنده ۲- پیام ۳- گیرنده. در این نوع از ارتباط غیرکلامی، شخصی که پوشش خاصی دارد در حکم فرستنده است. این پوشش می‌تواند حاوی پیام‌های مختلفی باشد؛ مانند: طرز تفکر، وابستگی به گروهی خاص، جلب توجه، وضعیت مالی، شغل و... در آن سوی پیام، شخصی وجود دارد که با نگاه کردن در نقش گیرنده ظاهر می‌شود. آنچه

که از کلیت احکام اسلامی در مورد روابط زن و مرد برداشت می‌شود این است که ارسال پیامی حاوی محتوای «به من توجه کنید» به شخص نامحرم (جلب توجه) و از طرف دیگر دریافت این پیام با واکنش نگاه کردن، امری ناشایست تلقی شده و موجب عقوبت می‌گردد. یعنی آنکه به طور مثال هم خانمی که از یک لباس تنگ با رنگ تند در خیابان استفاده می‌کند و هم آقای که به این خانم نگاه می‌کند به عنوان فرستنده و گیرنده این پیام از نظر اسلام گناهکار خواهند بود.

در ضمن باید به این نکته اشاره کرد که در برخی موارد جای فرستنده و گیرنده عوض می‌شود. به طور مثال اگر زنی بداند که مردی به قصد لذت و ریبه به او نگاه می‌کند حتی صورت خود را هم باید بپوشاند (معصومی، ۱۳۸۱، ص. ۱۰۷)؛ در این مثال مرد با نگاه کردن خود پیامی را می‌فرستد و زن با پوشش خود به این پیام واکنش نشان می‌دهد.

در اینکه نگاه به نامحرم حرمت دارد همه فقها توافق دارند:

به طور کلی مرد نمی‌تواند به هیچ کجای بدن زن نامحرم نگاه کند به غیر از وجه و کفین: امام، اراکی، خامنه‌ای، تبریزی، سیستانی، گلپایگانی: استفتاء. بهجت، فاضل: توضیح المسائل (معصومی، ۱۳۸۱، ص. ۴۵).

اما بحث اصلی در مورد محدوده این حرمت است.

۲-۲-۳. محدوده نگاه

نگاه کردن مرد نامحرم به زن

نگاه کردن به زن اجنبی غیر از وجه و کفین جایز نیست و نگاه کردن به وجه و کفین هم با تلذذ جایز نیست (مکارم، ۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص. ۲۶).

نگاه کردن زن نامحرم به مرد

پرسش: آیا همان‌گونه که نگاه مرد به زن حرام است، نگاه زن به مرد نیز حرام است؟

همه مراجع: (به جز بهجت و سیستانی): آری، نگاه زن به بدن مرد نامحرم (به جز سر، گردن و دست‌ها و جاهایی که معمولاً آن را نمی‌پوشانند) حرام است؛ هر چند بدون قصد لذت باشد (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۳۵).

۳-۲-۱. نگاه به همجنس

پرسش: نگاه مرد به بدن مرد و زن به بدن زن، تا چه حدودی جایز است؟
همه مراجع: اگر بدون قصد لذت و ترس افتادن به حرام باشد، می‌تواند به تمام بدن یکدیگر (به جز عورت) نگاه کنند (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۳۵).

۳-۲-۲. نگاه به تصویر نامحرم

تصویر آن بخش از نشانه‌های دیداری است که بر متنی مادی، چون فیلم، کاغذ، چوب، سنگ، کرباس، خطوط، شیارهای الکترونیک یا لیزری و... ثبت شده باشد (احمدی، ۱۳۷۵، ص. ۱۷). دلالت تصویر بر معنی، بر نظامی از نشانه‌ها و قراردادهای استوار است. بر این اساس، تصویر در سه هنر نقاشی، عکاسی و فیلم به حقیقت می‌پیوندد.

آنچه که در بحث یکسانی و نایکسانی احکام نگاه به تصویر، با نگاه به شخص اهمیت دارد، اختلاف موضوع است؛ چرا که در نگاه به تصویر، موضوع حکم، تصویر و در نگاه به شخص، موضوع، وجود خارجی است. گرچه نگاه به تصویر و نگاه به انسان، هر دو، از مقوله تصور حسی اند و متعلق حکم در آنها «نگاه» است، لیکن موضوع آن دو، جداست.^۱

«تصویر» و «موجود خارجی» از دیدگاه عرف خاص و با دقت عقلی، به دلیل فرق و جدایی چستی آن دو است. در نگاه به موجود خارجی، آنچه که نگاه به آن صورت گرفته، موجود خارجی واقعی است که بارزترین ویژگی آن حجم داشتن است. موضوع

۱. حکم، همانا عبارت است از یکی از احکام پنج گانه بالا و متعلق حکم، آن عملی است که حکم به آن تعلق گرفته است و موضوع آن، چیزی است که حکم و متعلق بر آن بار می‌شود.

هم، واقعی است. به خلاف نگاه به تصویر که متعلق نگاه، متنی مادی است که بارزترین ویژگی آن، همواری و همسان بودن آن است. گرچه با دقت فلسفی، دو بعدی بودن امری انتزاعی و ذهنی است و در عالم خارج، جز حجم و جسم سه بعدی وجود ندارد و به همین دلیل، تصویر نیز، خود، دارای حجم است، اما موضوعی که به تصویر در آمده، با حجم خود، در آن حضور ندارد و از این روی، تصویر دو بعدی شمرده می‌شود (مشکات، ۱۳۸۱، ص. ۱۶).

فقه‌های پیشین این مبحث را در مسأله نگاه به نامحرم از درون آئینه مطرح کرده‌اند. مرحوم محمد حسن مامقانی در کتاب غایه الامال شرح مکاسب مسأله را به تفصیل مطرح نموده و سه دلیل برای حرمت نظر به غیر صورت و دستان اجنبیه در آینه ذکر کرده است. در اینجا هر یک از این سه دلیل را مطرح کرده و بر اساس هر دلیل حکم را بررسی می‌شود:

دلیل اول: حرمت اطلاع بر عورت پوشیده مسلمان. چون تمام مواضع زینت غیر ظاهر زن عورت او حساب می‌شوند نگاه به آنها حرام است.

دلیل دوم: اطلاق لفظی آیه شریفه غض.

ظهور اطلاقی آیه یغضوا من ابصارهم شامل تصویر و فیلم هم می‌شود. ادعای شمول به این معنی است که نظر به عکس اجنبیه هم نظر به اجنبیه اطلاق شود و به کسی که به عکس زنی نگاه می‌کند می‌توان گفت به زن نامحرم نگاه نکن! یا اگر کسی نذر کرد که مثلاً به خواهرش نگاه نکند عرفاً نگاهش به عکس خواهرش حنث نذر تلقی می‌شود. هر چند این ادعا در نظر ابتدایی سخت و دشوار می‌نماید ولی می‌توان ادعا کرد عرف هم در نگاه به فرد از طریق آئینه‌ای که در مقابل او قرار دارد و هم در دیدن فیلمی که از کسی گرفته شده می‌گوید شما دارید به آن فرد نگاه می‌کنید و در نتیجه اگر شارع از نگاه به محاسن فرد منع کرده باشد این عمل را نقض حکم شارع می‌بیند. عرف در حقیقت فرقی میان این که به محاسن فرد را با نگاه مستقیم ببینیم یا در آینه به محاسن او نگاه کنیم، نمی‌گذارد و هر دو را دیدن محاسن فرد می‌داند. شاهد دیگر این

که اگر از طریق آئینه یا فیلم‌برداری زنده به کسی نگاه کنید و او بگوید «به من نگاه نکن» عرف این تعبیر را درست می‌داند و آن را بر مجاز حمل نمی‌کند. این امر بالاخص در ارتباط تصویری مستقیم دو نفر آن قدر قوی است که گاهی اصلاً از این که مخاطبشان در مقابلشان حضور ندارد، کاملاً غافل می‌شوند.

آیه شریفه غض هم که متعلق را ذکر نکرده و ملاک را نگاه قرار داده تأیید می‌کند که از نظر قرآن هم این که متعلق عین شخص باشد یا تصویر مطرح نیست بلکه ملاک این است که تلقی بیننده چیست و روشن است که تلقی بیننده از نظر به عکس و تصویر همان تلقی اش از نگاه به خود شخص است. البته برخی از علماء میان عکس و عین شخص فرق قائل می‌شوند.

دلیل سوم: تنقیح مناط برای تساوی نگاه به تصویر با نگاه به خود شخص است. در بحث نظر روایاتی به مناط حکم اشاره کرده‌اند. یک مناط هتک حرمت بود که در دلیل نخست مورد بحث قرار گرفت. مناط دیگر تهییج شهوانی است که در روایت معتبر عیون از امام رضا ع نقل شده است (عاملی، ۱۴۰۹ ق، باب ۱۰۴ مقدمات نکاح، ح ۱۲). روشن است که نگاه به تصویری که صاحب آن ناشناخته و یا بسیار دور از دسترس است نمی‌تواند موجب خوف زنا نسبت به صاحب عکس شود و از این جهت نگاه به عکس با نگاه به فرد خارجی متفاوت است و خوف افتتان در این موارد به مواردی محدود می‌شود که موجب تحریک شدید بیننده شده و وی راهی مشروع برای رفع آن نداشته باشد. فرموده علی (علیه‌السلام) به کسانی که به زنی در حال عبور نگاه کردند به این که در چنین حالی به سراغ حلیله خود بروند (عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲۰، ص. ۱۰۶) به این نکته اخیر اشاره دارد.

پس با توجه به دو دلیل اول از سه دلیل بالا، می‌توان حکم نگاه به عکس را همانند حکم نگاه به شخص دانست. دلیل سوم هم همان دلیل است که باعث می‌شود، فقها در حکم نگاه به زن آشنا و ناشناس تفاوت قائل شوند.

۳-۲-۲-۳. نگاه مرد به عکس یا فیلم زن ناشناس

پرسش: نگاه مرد به عکس یا فیلم بی حجاب زن ناشناس چه حکمی دارد؟
همه مراجع: اگر بدون قصد لذت و ترس افتادن به گناه باشد و مفسده‌ای در بین نباشد، اشکال ندارد.

پرسش: آیا در چت با نامحرم در اینترنت، می‌توان به چهره بی حجاب او که از دوربین کامپیوتری (وب کم) مشاهده می‌شود، نگاه کرد؟
همه مراجع (به جز تبریزی و خامنه‌ای): اگر بدون قصد لذت و ترس افتادن به حرام باشد و باعث مفسده نشود، اشکال ندارد (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۵۱).
مصادق‌شناسی:

نگاه به عکس و فیلم نامحرم در شبکه‌های اجتماعی معمولاً در موارد زیر رخ می‌دهد:

عکس پروفایل و یا اشتراک عکس: منظور از عکس پروفایل عکسی است که معمولاً افراد برای معرفی خود در صفحه مشخصات (پروفایل) قرار می‌دهند. اشتراک عکس هم به معنای آن است که تعدادی از عکس‌های خود را در شبکه می‌گذارند و دوستان اینترنتیشان می‌توانند آن‌ها را ببینند.

چت تصویری: در این نوع از چت، اشخاص می‌توانند هنگام چت کردن تصویر (فیلم مستقیم) دیگری را از طریق وب کم ببینند (به یکدیگر وب دهند).

همان‌طور که آورده شد، اکثر فقهای معاصر در مورد نگاه کردن به عکس زن نامحرم ناشناس، در صورت عدم تلذذ و ریبه و مفسده حکم حلیت صادر کرده‌اند. لذا دیدن عکس نامحرم (به طور غیر مستقیم) به هر شکلی که در شبکه‌های اجتماعی مجازی ممکن باشد، با شرط مذکور بلا اشکال است. اما در مورد ویدئوچت نظرات مختلف است. اکثر مراجع تفاوتی میان تماشای فیلم مستقیم زن نامحرم بی حجاب و دیدن عکس وی قائل نیستند. لذا این دسته تماشای آن را نیز بدون تلذذ و ریبه جایز می‌دانند.

اما برخی از مراجع حکم دیدن این نوع از فیلم‌ها را برابر با دیدن همان زن در فضای واقعی می‌دانند و آن را جایز نمی‌شمارند.

۳-۲-۲-۴. نگاه مرد به عکس و فیلم زن آشنا

پرسش: نگاه کردن به عکس و فیلم‌های زنان فامیل و آشنا که در آن بدون حجاب مشاهده می‌شوند، چگونه است؟

آیات عظام امام، تبریزی و نوری: اگر از زنانی اند که به حفظ حجاب شرعی پایبند هستند، نگاه کردن به عکس و فیلم آنان حرام است.

آیات عظام بهجت و فاضل: بنا بر احتیاط واجب نگاه کردن به عکس و فیلم آنان جایز نیست.

آیات عظام سیستانی، مکارم و وحید: اگر از زنانی اند که به حفظ حجاب شرعی پایبند هستند، بنا بر احتیاط واجب نگاه کردن به عکس و فیلم آنان جایز نیست.

آیات عظام خامنه‌ای و صافی: نگاه کردن به عکس و فیلم آنان، حرام است. مصداق‌شناسی:

این عنوان در شبکه‌های اجتماعی مجازی ممکن است در دو حالت پیش آید:

۱. این‌که در این نوع از شبکه‌ها مردی پروفایل یکی از زنان نامحرم از آشنایان یا فامیل‌های خود را بیابد و بتواند عکس بدحجاب یا بی‌حجاب وی را ببیند و یا با او چت تصویری انجام دهد. در این صورت شامل حکم دیدن تصویر یا فیلم زن آشنا می‌شود.

۲. این‌که مردی در شبکه‌های اجتماعی مجازی با زنی آشنا شود و با او به صحبت و ایجاد رابطه بپردازد. پس از این زمان، این دو یکدیگر را در فضای واقعی ملاقات کنند و با یکدیگر آشنا شوند. ازین پس مرد برای نگاه کردن به عکس یا فیلم این زن باید به حکم فوق عمل نماید.

۳-۲-۵. نگاه به صحنه‌های مستهجن و نگهداری آن

پرسش: نگاه به فیلم‌های مبتذل که بیشتر زنان غیر مسلمان در آن بازی می‌کنند در صورتی که موجب تحریک انسان نشود، چه حکمی دارد؟

همه مراجع (به جز تبریزی و سیستانی): با توجه به اینکه دیدن این‌گونه فیلم‌ها به طور معمول شهوت‌برانگیز و مقدمه ارتکاب گناه می‌باشد، نگاه به آن‌ها حرام است (حسینی، ۱۳۸۸، ص. ۵۷).

خرید و فروش، تبادل و نگهداری عکس‌های مبتذل حرام است و باید آن‌ها را از بین برد. امام، اراکی، بهجت، خامنه‌ای، سیستانی و گلپایگانی: استفتاء (معصومی، ۱۳۸۱، ص. ۷۹).

مصادق‌شناسی:

در عنوان قبل (نگاه به عکس و فیلم) مصادیقی که ممکن است فردی در شبکه‌های اجتماعی مجازی با عکس یا تصویر نامحرم مواجه شود، معین شد. بحثی که در اینجا مطرح می‌شود در واقع مورد استثنایی است که اکثر فقها آن را جایز ندانسته‌اند. همان‌طور که در فتاوی دیده شد، نگاه کردن به تصاویر مستهجن و مبتذل به دلیل اینکه اصولاً با ریه همراه است و مقدمه ارتکاب گناه محسوب می‌شود، جایز نیست.

بنابراین اگر تصویر نامحرم آن‌گونه‌ای باشد که عرفاً مستهجن و شهوت‌انگیز محسوب می‌شود، نباید به آن نگریست. آن چه که مسلم است تصاویر عریان و برهنه اشخاص و حتی تصاویری که نیمه عریان هستند (تنها بخشی از بدن را پوشانیده باشد) جزء این دسته قرار می‌گیرند. در ضمن نگاه به تصاویری که در آن اشخاص با لباس‌های تنگ و اندام‌نما ظاهر شده‌اند که عموماً شهوت را برمی‌انگیزاند نیز همان حکم را دارد.

نکته دیگر این است که خرید و فروش، تبادل و نگهداری این‌گونه عکس‌ها نیز، همان‌طور که در فتاوی اشاره شد، به عقیده اکثریت فقها حرام است. اما در این بین آنچه که باید تأکید شود نگهداری این‌گونه تصاویر است. در شبکه‌های اجتماعی

مجازی قسمتی برای ذخیره کردن تصاویر وجود دارد که می‌توان آن را به اشتراک نیز گذاشت. ذخیره این عکس‌ها بر روی رایانه و همچنین ذخیره کردن آن درون شبکه‌های اجتماعی مجازی مصداق نگهداری از این تصاویر است. ضمن آنکه به اشتراک گذاشتن آنها به طوری که اشخاص دیگر هم به آن تصاویر دسترسی داشته باشند مصداق تبادل تصاویر مستهجن است.

۳-۲-۳. نگاه به افراد خاص

نگاه به بدحجاب

منظور از بدحجاب در این عنوان زنی است که حجاب خود را به درستی حفظ نمی‌کند و امر و نهی دیگران نیز در او بی‌تأثیر است.

پرسش: نگاه کردن به موهای زنان بدحجاب که هیچ‌گونه امر و نهی در آنان تأثیر ندارد چگونه است؟

آیات عظام امام، صافی، خامنه‌ای، فاضل و نوری: بنابر احتیاط واجب، بدون قصد لذت و ترس افتادن به حرام نیز جایز نیست.

آیات عظام سیستانی، تبریزی، مکارم و وحید: اگر بدون قصد لذت و ترس افتادن به حرام باشد، اشکال ندارد.

آیت ... بهجت: بدون قصد لذت و ترس افتادن به حرام نیز جایز نیست.

مصداق‌شناسی:

در صورتی که بخواهیم فقط با همین عنوان نگاه کردن به افراد بدحجاب که در صورت نهی کردن اصلاح نمی‌شوند در فضای مجازی را بررسی کنیم باید بگوییم که حکم آن با حکم فضای واقعی یکسان است. چرا که عرف برای چنین فردی حتی در فضای مجازی لفظ بی‌حجاب را به کار می‌برد.

بنابراین کسانی که در شبکه‌های اجتماعی مجازی به طور بدحجاب یا بی‌حجاب ظاهر می‌شوند، مشمول این حکم می‌گردند.

البته باید توجه داشت که در مبحث قبل تفاوت میان عکس و فیلم شخص نامحرم و خود وی بررسی شد، لذا آن حکم شامل این مورد نیز می‌شود. در ضمن آنکه، نباید دو عنوان تلذذ و ریبه را فراموش کرد.

نگاه به قصد ازدواج

پرسش: در چه صورت می‌توانم به چهره، گردن و موهای دختری که قصد ازدواج با او را دارم نگاه کنم؟

همه مراجع (به جز صافی): نگاه به دختر مورد نظر با شرایط ذیل جایز است:

۱. به قصد لذت و ریبه نباشد (هرچند بداند با نگاه لذت قهری پیدا می‌شود)
۲. برای آگاهی از وضع جسمانی دختر باشد. (پس اگر از حال او آگاه است، نگاه او جایز نیست)

۳. مانعی از ازدواج در میان نباشد (مثلا دختر شوهر نداشته باشد)

۴. احتمال بدهد که دختر او را رد نمی‌کند (حسینی، ۱۳۸۵، صص. ۳۷-۳۸).

پرسش: آیا مرد می‌تواند برای آگاهی از خصوصیات جسمی و زیبایی دختری که می‌خواهد با او ازدواج کند، عکس یا فیلم او را مشاهده کند؟ در صورتی که دختر فامیل و آشنا باشد، چه حکمی دارد؟

همه مراجع: اگر بدون قصد لذت باشد، اشکال ندارد؛ هر چند آن دختر از فامیل و

آشنایان باشد (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۵۱).

مصدق شناسی:

نظر کردن مرد به خانمی که قصد ازدواج با وی را دارد در فضای مجازی در همین محدوده‌ای که شرع مشخص کرده بلامانع است. نکته مهم این است که شروط این امر -که در بالا ذکر شد- هم باید در نظر گرفته شود. به طور مثال شخص نمی‌تواند به عنوان اینکه می‌خواهد ازدواج کند، به همه نگاه کند تا یک نفر را انتخاب کند، بلکه باید شخص معینی باشد. هرچند که بسیاری از فقها مشاهده تصویر نامحرم را به شرط

عدم تلذذ و ریبه چه به قصد ازدواج و چه بدون آن، بلامانع می‌دانند (رجوع شود به عنوان نگاه به عکس و فیلم).

۴-۲-۳. پوشش و حجاب

حجاب، در لغت به معنای پرده، حاجب و پنهان کردن است و در اصطلاح «پنهان کردن زن از دید مرد بیگانه است» آنچه دین اسلام بر زنان لازم دانسته، همان پوشش است که در متون دینی و در کلام فقیهان، از آن به ستر، پوشش، ساتر و پوشاننده تعبیر شده است (مطهری، ۱۳۸۵، ص. ۲۱).

۴-۲-۳-۱. محدوده پوشش

پوشش زن در برابر مرد نامحرم

پرسش: پوشش بدن برای زنان باید چگونه باشد؟

همه مراجع (به جز صافی): زن باید تمام بدن و موی خود را (به جز گردی صورت و دست‌ها تا مچ) در برابر مرد نامحرم بپوشاند (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۹۷).
مصادق‌شناسی:

آنچه که در فتاوی فقها در مورد محدوده پوشش آمده است در زمینه دنیای واقعی است. اما در زمینه محدوده پوشش زنان در عکس‌هایی که در فضای مجازی (توسط خود آن‌ها و یا دیگران) منتشر می‌شود، مطلبی نیامده است. اما به دلیل اینکه در استدلال فقها محدوده پوشش به دلایل التزامی از محدوده حرمت نظر معین می‌شود، می‌توان این برداشت را داشت که چون نظر مردان به زن نامحرم از طریق عکس و فیلم در صورت عدم تلذذ و ریبه به فتوای اکثریت، بلامانع است، لذا انتشار عکس‌های بدحجاب و یا بی‌حجاب این زنان نیز در صورت عدم مفسده اشکالی ندارد. همچنین حضور بدحجاب یا بی‌حجاب زن در ویدئوچت در برابر مرد نامحرم در صورت عدم مفسده بلامانع است. البته از نظر فقهای که حکم فیلم مستقیم را همان حکم نظر از نزدیک می‌دانند، پوشش باید کامل باشد. البته به دلیل اینکه به اشتراک گذاشتن عکس یا فیلم

زن نامحرم جوان، معمولاً با مفسده همراه است، ممکن است همانند عنوان دیدن فیلم مستهجن حرمت داشته باشد.

پوشش مرد در برابر زن نامحرم

پرسش: پوشیدن پیراهن آستین کوتاه توسط مردان در مقابل زن نامحرم چه حکمی دارد؟

همه مراجع (به جز بهجت، صافی و نوری): اگر باعث مفسده نشود اشکال ندارد.

۵-۲-۳. پوشش‌های خاص

لباس نازک و روشن

پرسش: آیا پوشیدن چادر و لباس‌هایی با رنگ روشن در میهمانی‌ها و در برابر نامحرم - نه به قصد جذب نگاه مرد نامحرم - حرام است؟

همه مراجع: اگر باعث جلب توجه نامحرم و مفسده نشود، اشکال ندارد (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۱۰۴).

لباس تنگ

پرسش: پوشیدن لباس‌های تنگ و تحریک‌کننده که برجستگی‌های بدن زن در آن پیداست چه حکمی دارد؟

همه مراجع: پوشیدن این نوع لباس‌ها جایز نیست و باید آن‌ها را با چادر یا مانتوی مناسب بپوشاند (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۱۰۵).

آرایش و زیور زنان

«زینت» در زبان عربی معنایی گسترده‌تر از لفظ «زیور» دارد. زیور، فقط به زینت‌هایی گفته می‌شود که جزء بدن شخص به شمار نمی‌رود، (مانند انواع زیورهای طلا و جواهر) ولی کلمه «زینت» هم در چنین زیورهایی به کار می‌رود و هم به آرایش‌هایی گفته می‌شود که به بدن شخص متصل بوده و گویی جزئی از اوست (همانند سرمه و

خضاب). علاوه بر این خود زیبایی‌های طبیعی هم زینت به شمار می‌رود، بنابراین شامل اندام زیبای او نیز می‌گردد (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۱۳۴).
پرسش: آیا زن باید چهره آرایش کرده خود را از نامحرم بپوشاند؟
همه مراجع (به جز مکارم): آری، باید از نامحرم بپوشاند (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۲).

حکم پوشش انگشتر طلا و حلقه ازدواج بانوان، در صورتی که در معرض دید نامحرم باشد، چگونه است؟
آیات عظام امام، بهجت، صافی و فاضل: باید از نامحرم پوشانده شود.
آیت ... تبریزی: پوشاندن انگشتری که پیش زنان بزرگسال و یا کمی پایین‌تر متعارف است، واجب نیست.

آیات عظام سیستانی، مکارم و نوری: پوشاندن آن لازم نیست.
آیت ... وحید: بنابر احتیاط واجب، باید از نامحرم پوشانده شود (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۶).

مصادق‌شناسی:

به دلیل آنکه نظر به عکس و فیلم نامحرم بدون تلذذ و ریبه از نظر اکثریت فقها جایز شمرده شده است، لذا با همین شرط نظر به این نوع پوشش‌های خاص که احیاناً در فضای واقعی اشکال دارد، در فضای مجازی بلامانع است. مگر در مورد حکم فقهایی که فیلم مستقیم را در حکم نظر به شخص واقعی می‌دانند که در این صورت احکام بالا بر آنها جاری می‌شود.

۳-۲-۶. عناوین دیگر ارتباط غیر کلامی:

چند عنوان نیز وجود دارند که باید ذیل ارتباط غیر کلامی بیابند لیکن به نگاه و پوشش مربوط نمی‌شوند:

۱-۶-۲-۳. رفتارها

همان‌طور که اشاره شد، در ارتباط مرد و زن، تفاوتی میان اینکه پیام به چه شکلی منتقل شود وجود ندارد. به این معنا که همانند ارتباط کلامی، ارتباط غیرکلامی جایز است و این قالب از ارتباط با نامحرم تنها در صورتی که حکم حرمت به آن تعلق می‌گیرد مشمول عناوین دیگری همانند تلذذ، ریبه، نگاه حرام و... می‌شود.

مصادق‌شناسی:

پیش از این در ذیل برخی از عناوین مانند انس با نامحرم مثال‌هایی زده شد که می‌توان آن‌ها را مصادق‌ی برای ارتباط غیرکلامی نیز در نظر گرفت.

همچنین ژست‌های تحریک‌کننده را نیز می‌توان به این مصادیق افزود. در برخی موارد پوشش نامحرم در تصویر به هیچ‌عنوان شهوت‌انگیز نیست اما شخص‌طوری عکس انداخته که تحریک‌کننده باشد. برای مثال خانمی را در نظر بگیرید که با آرایش صورت، لبهای خود را به حالت غنچه در آورده باشد و یا شخصی که دست خود را در زیر البسه‌اش قرار داده است و یا کسی که در تصویر پاهای خود را بیش از حد باز گذاشته است. در عرف، تمام این موارد تحریک‌کننده به حساب می‌آید. لذا هم کسی که عکس را گذاشته و هم کسی که به عکس می‌نگرد گناه‌کار خواهند بود.

استفاده از شکلک‌های مرسوم در چت که معمولاً جهت ابراز احساسات به کار می‌رود نیز در صورتی که موجب تلذذ یا ریبه شود، اشکال دارد. برای مثال تبادل شکلک‌های بوسیدن (*:-)، لاو (X:)، دل شکستگی ((=)، خجالت (>:")، گریه ((:، عشوه (;;)، بغل کردن (>:D<) به این دلیل که در اکثر مواقع با لذت و ریبه همراه است، اشکال دارد.

۲-۶-۲-۳. تغییر لحن و صدا

پرسش: آیا زن در هنگام صحبت کردن با مرد نامحرم، حتماً باید صدای خود را تغییر دهد و مردانه صحبت کند؟

همه مراجع (به جز فاضل): خیر، این کار لازم نیست؛ ولی نباید لحن صدای خود را نیز نازک نماید، به طوری که مرد را تحریک کند.

مصادق‌شناسی: عرفا فرقی میان گفتگوی بین مرد و زن نامحرم به صورت حضوری یا تلفنی یا مکاتبه‌ای (چتی) نیست. عرف همه آن‌ها را گفتگوی با نامحرم تلقی می‌کند. فلذا حکم این موارد یکسان است. بنابراین گفتگو در اینترنت یا در شبکه‌های اجتماعی مجازی اگر در حد معمول و بدون تلذذ و ریبه باشد، بلامانع است اما سخن گفتن با لحن مهیج جایز نیست. البته در مکاتبه و چت متنی این مورد مصادق پیدا نمی‌کند چرا که صدا انتقال نمی‌یابد اما نمود آن در چت صوتی^۱ بارز است.

۴-۲. دسته چهارم: عناوینی که به پیش از ارتباط زن و مرد مربوط می‌شود

در این دسته از عناوین لزومی ندارد که رابطه‌ای میان زن و مرد برقرار شود. در واقع این دسته از عناوین ناظر به مواردی هستند که زن و مرد در معرض یک ارتباط ناصحیح قرار می‌گیرند و در شُرْف ارتکاب یک گناه ارتباطی هستند و اسلام درصدد جلوگیری از آن برمی‌آید.

۴-۲-۱. اختلاط زن و مرد

اختلاط زن و مرد نامحرم مکروه است مگر آنکه پیرمرد یا پیرزن باشند. امام، فاضل، گلپایگانی و مکارم (معصومی، ۱۳۸۱، ص. ۱۷۴).

آنچه حرام است اختلاطی است که در آن فضا، بیشتر به عنصر جنسیت توجه شود اما اختلاطی که در آن، برخوردهای زن و مرد برپایه انسانیت استوار باشد، حرمت شرعی ندارد. در واقع آنچه که حرمت دارد عناوین دیگری مانند تلذذ، ریبه، نظر و... هستند و اختلاط زن و مرد ممکن است مقدمه آن شود. لذا اگر عنوان اعانه^۲ بر اثم به خود بگیرد گناه خواهد بود. (لا تعاونوا علی الاثم و العداون) (قرآن کریم، سوره مائده، آیه ۲) (علامه سید محمد حسین فضل‌ا...، نقش و جایگاه زن در حقوق اسلامی، ص.

پرسش: آیا دانشجویان دختر و پسر می‌توانند به طور مشترک، به اردوهای تفریحی و سیاحتی مسافرت کنند؟

همه مراجع: با توجه به اینکه اختلاط دختران و پسران باعث مفسده است، باید از آن اجتناب شود (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۷۷).
مصدق شناسی:

بارزترین مصداق این عنوان در شبکه‌های اجتماعی مجازی محیط چت روم‌های عمومی^۱ (Public chat rooms) هستند. البته فضای نظردهی^۲ (Commenting) و انجمن‌ها^۳ (Forums) نیز می‌تواند به نوعی اختلاط زنان و مردان به حساب آید. از آنجا که در فضای چت روم‌های عمومی مردان و زنان آزادانه می‌توانند حضور بیابند، این سؤال پیش می‌آید که آیا چنین فضایی اختلاط زن و مرد به حساب می‌آید؟ اصولاً نمی‌توان با تحلیل این را اثبات کرد که چت روم عمومی در فضای نت یا شبکه‌های اجتماعی مجازی در عرف جامعه فضای مختلط بین زن و مرد محسوب می‌شود یا خیر؛ چرا که نظرات در این مورد بسیار متمایز بوده و نمی‌توان نظر غالبی را پیدا کرد.

اما از آن جهت که فقها، اصل اختلاط زن و مرد را جایز دانسته‌اند می‌توان گفت که حضور در چت روم‌های عمومی بلاشکال است و در واقع آن چیزی که از نظر شرع ایراد دارد، گناهایی است که ممکن است در صورت این نوع از اختلاط به وجود آید؛ همانند: شوخی با نامحرم، اعانه بر اثم، تلذذ و...

۱. چت روم عمومی: اتاق‌های گفتگوی اینترنتی که در آن افراد مختلف حضور دارند و همزمان می‌توانند پیام‌های یکدیگر را ببینند.

۲. نظردهی: در شبکه‌های اجتماعی مجازی افراد می‌توانند برای هر مطلبی که به اشتراک گذاشته شده باشد، نظرات خود را در رابطه با آن مطلب و یا نظرات دیگران بگذارند.

۳. انجمن مکانی است که شما می‌توانید با داشتن اسم و مشخصات خودتان در آن مطلب بنویسید و با دیگران گفتگو داشته باشید و مزیت آن در این است که تمام گفتگوها مکتوب و دسته‌بندی شده باقی می‌مانند و شما می‌توانید در پاسخ به حرف‌های دیگران مطالب خود را در ادامه مطالب آنها بنویسید.

۴-۲-۲. خلوت با نامحرم

میان فقیهان اختلاف نظر است که آیا صرف اجتماع زن و مرد نامحرم، در مکان خلوت-به طوری که کس دیگری وارد نشود- حرام است یا آنکه در کنار آن شرط احتمال ارتکاب فساد نیز لازم است. اما همگی در این اتفاق دارند که اگر در آن محیط تردد و رفت و آمد است؛ ولی باز احتمال فساد وجود دارد در این صورت ماندنشان در آنجا جایز نیست. البته به طور معمول اگر در باز و بسته می‌شود و رفت و آمد انجام می‌شود، احتمال فساد کم است (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۸۰).

مصادق‌شناسی:

مهم‌ترین مصادقی که در این زمینه می‌توان نام برد، چت‌روم‌های خصوصی (Private chat rooms) هستند. چرا که در این نوع از چت‌روم‌ها مرد و زن نامحرم می‌توانند با یکدیگر صحبت کنند و افراد دیگر نمی‌توانند وارد چت روم آن‌ها شوند و به جز خودشان کسی از محتوای سخنانشان باخبر نخواهد شد. لذا شاید بتوان عنوان خلوت با نامحرم را به آن نسبت داد.

اگر عرف چنین کاری را خلوت نامحرم بشمارد، آنگاه در حکم خلوت با نامحرم است. لیکن بعید به نظر می‌رسد که در عرف چنین چت کردن‌هایی را همانند به تنهایی در اتاقی در بسته بودن با نامحرم بدانند. به این معنی که وقتی به عرف جامعه می‌گوییم که فلان دختر و فلان پسر با یکدیگر در حال چت هستند، کمتر کسی برداشت فساد می‌کند و معنای خلوت با نامحرم در ذهنش متبادر نمی‌شود. فلذا نمی‌توان حکم را تسری داد. اما باز هم باید به این نکته توجه داشت که این محیط بسیار مستعد گناهیانی با عناوین دیگر همچون شوخی با نامحرم، تلذذ، ریبه و... است و احتمال فساد مهم‌ترین مسأله‌ای است که می‌تواند حکم حرمت را بر این نوع از چت‌ها جاری کند.

۴-۲-۳. انس با نامحرم

تعریف انس:

در این مقاله منظور از انس، حالتی از عادت کردن، خو گرفتن و در نهایت صمیمیت است که در اثر تکرار تماس از سوی دو شخص در یکی یا هردوی آنان ایجاد می‌گردد. در کتب فقهی، دلیلی که دال بر حرمت انس با نامحرم به طور ذاتی باشد پیدا نشد. اما انس با نامحرم حداقل از دو جهت جائز نیست. اول آنکه انس گرفتن یک مرد با زن نامحرم، به معنای وارد شدن وی به حریم زن مسلمان تلقی می‌شود. همان‌طور که در بخش عناوین مشترک اشاره شد، زن مسلمان حریمی دارد که هیچ مردی حق ندارد، وارد آن شود. از سوی دیگر انس گرفتن با نامحرم، خوف از فتنه و گناه (ریبه) را به دنبال دارد.

ایجاد علاقه بین طرفین می‌تواند از محصولات مؤانست زن و مرد نامحرم باشد که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۴-۲-۳-۱. ابراز علاقه به نامحرم

پرسش: اظهار دوستی به جنس مخالف در این حد که بگوید من تو را دوست دارم، چه حکمی دارد؟

همه مراجع: این کار جایز نیست؛ چون ترس افتادن به گناه در میان است (حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۸۲).

مصدق‌شناسی:

ابراز علاقه بالذات حرام نیست بلکه به دلیل خوف فتنه از نظر فقها جایز شمرده نشده است. این ابراز علاقه می‌تواند به صورت کلامی باشد. لذا به کار بردن عباراتی که به نوعی در آن اظهار علاقه و دوستی وجود دارد، جایز نیست. به طور مثال عباراتی مانند: دوستت دارم، عزیزم، گلم، غسل و... که در مقام اظهار علاقه به جنس مخالف باشد، اشکال دارد.

همچنین ارتباطات غیرکلامی هم می‌تواند پیام علاقه‌مندی را منتقل کند. هر کنشی که در شبکه‌های اجتماعی مجازی منجر به این شود که طرف مقابل علاقه شخص را به خودش درک کند، نوعی از ابراز علاقه است. به طور مثال اینکه هر شب سر ساعت

معینی منتظر او باشد و وضعیت خود را برای او در حالت برخط (Online) و در دسترس (Available) قرار دهد. یا اینکه هر روز برای او در صندوقش پیامی بگذارد، هرچند که در پیامش هیچ اشاره‌ای به علاقه‌اش نکرده باشد. یا اینکه بعد از مدتی او را به اسم کوچکش خطاب کند و...

۴-۲-۳-۲. دوست داشتن جنس مخالف بدون ابراز آن

در این زمینه، هیچ فتوایی در رسائل و استفتائات وجود ندارد. دلیل این امر آن است که اصولاً فتوا به یک عمل و کنش تعلق می‌گیرد. دوست داشتن یک امر درونی و قلبی است. هرگاه کنشی بر این اساس رخ دهد، آن کنش قابل بررسی از نظر فقه خواهد بود. شاید این شبهه به وجود بیاید که تلذذ و ریبه هم اموری قلبی و درونی هستند اما حکم حرمت برای آن‌ها صادر شده است. در پاسخ باید گفت که فتوا زمانی به تلذذ و ریبه تعلق می‌گیرد که کنشی صورت بگیرد. به طور مثال نگاه با تلذذ، یا تکلم با ریبه و... به عنوان شاهد هم می‌توان به حکم تلذذ از افکار جنسی اشاره کرد که حکمی بر آن تعلق نگرفته است. لذا صرف دوست داشتن حرام نیست.

نتیجه‌گیری

در اسلام به ارتباط میان دو جنس مرد و زن توجه خاص شده است هر کدام از روابط میان محارم، غیرمحارم، زن و شوهر و... در اسلام دارای احکام خاص خود است. از این منظر احکام بسیاری برای حفظ حریم شخصی مردان و زنان در جامعه وضع شده است. به نظر می‌رسد، اسلام سعی داشته برای آرامش جامعه و همچنین افراد تا حد امکان ارتباط میان زنان و مردان نامحرم را بکاهد.

در نوشتار حاضر اولاً عناوین فقهی مرتبط با روابط نامحرمان استخراج و احصا شد و در یک طبقه‌بندی ارتباطاتی در چهار دسته ارتباطات کلامی، غیرکلامی، پیش از ارتباط و مشترک طبقه‌بندی شده و حکم آن بیان شد. در جدول زیر خلاصه‌ای از مسائل مطرح شده به صورت منسجم گردآوری شده است:

موضوعات عناوین	تفکیک عناوین اصلی	دسته‌بندی عناوین	نام عنوان فقهی	حکم اکثر مراجع معاصر	
عناوین مشترک		انس با نامحرم	تلذذ از نامحرم	حرام است	
			ریبه	حرام است	
			ابراز علاقه به نامحرم	چون ترس افتادن به گناه وجود دارد، جایز نیست	
			دوست داشتن نامحرم	اگر مفسده نداشته باشد بلامانع است	
عناوین مربوط به ارتباط کلامی با نامحرم		انواع تکلم	مکالمه صوتی	بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است	
			نامه نگاری	بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است	
			چت	بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است	
			شوخ‌خانی با نامحرم	اگر با قصد لذت باشد یا بترسد به گناه بیفتد جایز نیست	
		محتوای کلام	طرح مسائل شهوت‌انگیز	حرام است	
			تکلم به قصد ازدواج	بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است	
			محدوده نگاه	مرد به زن نامحرم	نگاه کردن مرد به بدن زن نامحرم غیر از صورت و دستها حرام است
				زن به مرد نامحرم	نگاه کردن زن به بدن مرد نامحرم غیر از مواضعی که معمولاً پوشانده نمی‌شود حرام است
عناوین مربوط به ارتباط غیر کلامی میان زن و مرد نامحرم	نگاه	به همجنس	بدون تلذذ و ریبه، می‌تواند به بدن یکدیگر به غیر عورتین نگاه کنند		
			بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است		
		عکس و فیلم نامحرم	به عکس زن ناشناس	بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است	
			به عکس زن آشنا	بنابر احتیاط واجب جایز نیست	
			به قصد ازدواج	بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است	
			ویدئوچت	بدون تلذذ و ریبه بلاشکال است	
		نگاه به افراد خاص	مستهجن و نگهداری آن	به دلیل اینکه معمولاً شهوت‌انگیز و مقدمه گناه می‌باشند حرام است	
			مرد به زن بدحجاب	بنابر احتیاط واجب جایز نیست	
			مرد به زن آرایش کرده	حرام است	
			مرد به زن کهنسال	نگاه به مو، گردن و دست‌ها بدون تلذذ جایز است	

نگاه به جاهایی که معمولاً نمی‌پوشانند بدون تلذذ و ریبه جایز است	مرد به زن غیرمسلمان			
بدون تلذذ و ریبه بلااشکال است	مرد به دختر بچه			
نگاه به چهره، گردن و مو بدون تلذذ و ریبه و با حصول شرایط آن جایز است.	مرد به قصد ازدواج			
پوشاندن تمام بدن به جز وجه و کفین واجب است	پوشش زن در برابر مرد نامحرم	محدوده پوشش	پوشش و حجاب	
پوشاندن تمام بدن به جز قسمت‌هایی که معمولاً پوشانده نمی‌شوند واجب است	پوشش مرد در برابر زن نامحرم			
اگر باعث تهییج شهوت باشد، جایز نیست	لباس تنگ	پوشش‌های خاص		
اگر باعث جلب توجه نامحرم و مفسده نشود، اشکال ندارد	لباس روشن و نازک			
باید از نامحرم بپوشاند	آرایش و زیور			
بدون تلذذ و ریبه بلااشکال است	انتقال پیام توسط ارتباطات غیرکلامی	رفتارها	عناوین دیگر ارتباط غیرکلامی	
حرام است	صدای مهیج	تغییر لحن و صدا		
فی نفسه اشکالی ندارد مگر اینکه منجر به گناه شود	اختلاط با نامحرم	مجاورت با نامحرم	عناوین مربوط به پیش از ارتباط زن و مرد نامحرم	
در صورت عدم امکان ورود و خروج دیگران حرام است	خلوت با نامحرم			

بر اساس این، چارچوبی برای ارتباط زنان و مردان در فقه اسلامی تبیین شد که کاربران می‌توانند بر مبنای آن روابط خود را به صورتی تنظیم کنند که عاری از هرگونه گناه و ناپاکی باشد. همچنین برخی از مصادیق بارز مرتبط با عناوین فقهی در فضای مجازی شرح داده شد. در میان عناوین ذکر شده، به نظر می‌رسد دو عنوان «تلذذ» و «ریبه» بیش از دیگر عناوین بر ارتباط نامحرم در شبکه‌های اجتماعی صدق می‌کند.

کتابنامه

قرآن کریم

۱. ابن منظور، ابوالفضل، جمال الدین، محمدبن مکرم (۱۴۱۴ ه. ق). *لسان العرب*، ۱۵ جلد، بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر.
۲. بحرانی، محمد سند، (۱۴۲۹ ه. ق). *سند العروة الوثقی - کتاب النکاح*، دو جلد، قم: مکتبه فدک.
۳. جمعی از پژوهشگران زیر نظر شاهرودی، سید محمود هاشمی (۱۴۲۳ ه. ق). *موسوعه الفقه الاسلامی طبقاً لمذهب اهل البيت عليهم السلام*، ۱۱ جلد، قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام.
۴. جمعی از مؤلفان (۱۴۲۱ ه. ق). *مجله فقه اهل بیت علیهم السلام (فارسی)*، ۵۶ جلد، قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام.
۵. حسینی، سید مجتبی (۱۳۸۵). *احکام نگاه و پوشش*، قم: دفتر نشر معارف.
۶. خمینی، سید روح الله موسوی (۱۴۲۴ ه. ق). *توضیح المسائل*، ۲ جلد، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۷. خویی، سید ابوالقاسم موسوی، *موسوعه الإمام الخوئی*، ۳۳ جلد، مؤسسه إحياء آثار الإمام الخوئی ره، قم - ایران، اول، ۱۴۱۸ ه. ق.
۸. زنجانی، سید موسی شبیری (۱۴۱۹ ه. ق). *کتاب نکاح*، ۲۵ جلد، قم: مؤسسه پژوهشی رأی پرداز.
۹. سجستانی، ابی داود سلیمان بن اشعث (۱۳۹۰ ه. ق). *سنن ابی داوود*، بیروت: دارالسلام.
۱۰. شیرازی، ناصر مکارم، *کتاب النکاح (مکارم)*، ۶ جلد، قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام، ایران، اول، ۱۴۲۴ ه. ق.
۱۱. عاملی، حرّ، محمدبن حسن، *وسائل الشیعہ*، ۳۰ جلد، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ایران، اول، ۱۴۰۹ ه. ق.
۱۲. فضل ا...، سید محمد حسین (۱۳۷۸). *نقش و جایگاه زن در حقوق اسلامی*، مترجم: عبدالهادی فقهی زاده، تهران: مرکز نشر دادگستر.
۱۳. کلینی، ابوجعفر، محمدبن یعقوب (۱۴۲۹ ه. ق). *الکافی (ط - دار الحدیث)*، ۱۵ جلد، قم: دار الحدیث للطباعة و النشر.
۱۴. محسنیان راد، مهدی، *ارتباط شناسی*، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۶۹.

۱۵. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۵)، *میزان الحکمه*، جلد ۱۳، قم: نشر دارالحدیث.
۱۶. مشکینی اردبیلی، علی اکبر (۱۳۸۱). *اصطلاحات الاصول و معظم ابحاثها*، قم: نشر الهادی.
۱۷. مطهری، مرتضی (۱۳۶۸). *پاسخ‌های استاد به نقدهایی بر کتاب مسأله حجاب*، قم: صدرا.
۱۸. معصومی، سید مسعود (۱۳۸۱). *احکام روابط زن و مرد و مسائل اجتماعی آنان*، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۹. مک کروسکی، جیمز سی (۱۳۸۸)، *رفتار غیرکلامی در روابط میان فردی: درسنامه ارتباطات غیرکلامی*، مترجمان: فاطمه سادات موسوی، ژیلا عبدالله پور، تهران: دانه.
۲۰. مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی (۱۳۹۵)، *فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم‌السلام*، زیر نظر آیت الله سید محمود هاشمی شاهرودی، قم: انتشارات مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی.
۲۱. نجفی، صاحب الجواهر، محمد حسن (۱۴۰۴ ه.ق). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*، ۴۳ جلد، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲۲. نجفی، صاحب الجواهر، محمد حسن، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*، ۴۳ جلد، بیروت: دار إحياء التراث العربی، هفتم، ۱۴۰۴ ه.ق.
۲۳. یحیایی ایله‌ای، احمد (۱۳۸۰)، *مهارت‌های ارتباطات کلامی، ماهنامه روابط عمومی*، شماره ۲۱.

تبیین و تحلیل فرهنگ منفعت‌طلبی فردی از دیدگاه اسلامی به عنوان راه حلی برای مقابله با شکست دولت در اقتصاد (مطالعه موردی شهیدان صدر و مطهری)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۷

محمدصادق جاودان *

محمدامین احمدی **

رسول اسماعیلی ***

دکتر مهدی صادقی شاهدانی ****

چکیده

در اقتصاد متعارف فرض بر عملکرد بهینه بازار است ولی به دلایلی نظیر وجود انحصار و نبود اطلاعات، بازار با شکست مواجه می‌شود که در این شرایط دولت به عنوان راه حلی برای مقابله با شکست بازار، ورود پیدا می‌کند. اما خود دولت نیز می‌تواند با شکست مواجه شود؛ می‌توان پی برد عامل اصلی شکست دولت، منفعت‌طلبی فردی انسان است. مساله این پژوهش استخراج دیدگاه اسلامی در مورد منفعت‌طلبی فردی با توجه به نگرش شهیدان صدر و مطهری (رحمه‌الله‌علیهما) است. روش پاسخگویی به مساله فوق، مطالعه کتابخانه‌ای آثار مرتبط ایشان و توصیف و تحلیل آنهاست. نتایج نشان می‌دهد که دیدگاه دو شهید از یکدیگر متمایز بوده، بدین نحو که دیدگاه شهید مطهری به رابطه دین با منافع فردی و اجتماعی حداقلی و دیدگاه شهید صدر حداکثری است. تعبیر حداقلی و حداکثری توسط نویسندگان انتخاب شده که در ادامه بطور مفصل بررسی می‌شود؛ اما می‌توان گفت به تعبیر ساده، اسلام منفعت فردی را با استفاده از چارچوب امر و نهی دینی و ارائه شاخص‌هایی برای گزینش اخلاقی مبتنی بر دین، منفعت اجتماعی را نیز در دایره منفعت فردی قرار می‌دهد که از این طریق نیز می‌تواند با مشکل شکست دولت مقابله کند.

واژگان کلیدی: شکست بازار، شکست دولت، منفعت‌طلبی فردی، منفعت اجتماعی، آزادی اجتماعی و معنوی، دین.

* دانشجوی دکتری مدیریت قراردادهای بین‌المللی نفت و گاز، دانشگاه امام صادق(ع)، تهران، جمهوری اسلامی ایران.
sadighisu7@gmail.com

** محمدامین احمدی، دانشجوی دکتری مدیریت قراردادهای بین‌المللی نفت و گاز، دانشگاه امام صادق(ع)، تهران، جمهوری اسلامی ایران.
ahmadiamin7494@gmail.com

*** دانشجوی کارشناسی ارشد معارف اسلامی و اقتصاد بین‌الملل، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

r.esmaeli@isu.ac.ir

sadeghi@isu.ac.ir

**** استاد دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد، دانشگاه امام صادق(ع).

مقدمه

بحث منفعت‌طلبی فردی که همواره در اقتصاد متعارف مطرح و از آن دفاع می‌شود به عنوان یک زیربنای اصلی برای نظریات اقتصاد متعارف عمل می‌کند. در حوزه‌های مختلف نیز مطالعاتی در این حوزه انجام گرفته که از جمله آن اندیشمندان اسلامی نیز نظراتی ارائه کرده‌اند. با توجه به مستند بودن نظرات اندیشمندان طراز اول نظیر شهید صدر و شهید مطهری، استخراج دیدگاه ایشان نسبت به منفعت‌طلبی فردی اسلام می‌تواند راهگشای بسیاری از بحث‌های نظری در حوزه اقتصاد باشد. لذا بررسی دیدگاه ایشان در مورد منفعت‌طلبی فردی مورد کنکاش قرار گرفت.

به منظور روشن شدن مساله تحقیق نکاتی مورد توجه است. از جمله در اقتصاد متعارف بازار به عنوان رکن اصلی اقتصاد در نظر گرفته می‌شود، آدام اسمیت به عنوان پدر علم اقتصاد متعارف منفعت‌طلبی فردی را نیروی محرکه سیستم بازار معرفی و از آن دفاع می‌کند (لاژوژی^۱، ۱۳۵۳، ص. ۲۱). همچنین تاماس هابز می‌گوید که انسان مجموعه رفتاراش را بر اساس نفع شخصی، حساب شده انتخاب می‌کند. انسان حاضر به کارکردن نیست، مگر آنکه نفعی در آن داشته باشد (هانت^۲، ۱۹۹۵، ص. ۴۵). در واقع اصل بر این است که برای همه کالاها، بازاری آن هم از نوع رقابت کامل در شرایط اولیه وجود داشته باشد، و شرط وجود این بازار منفعت‌طلبی فردی افراد در آن است که می‌تواند به بهترین وجه کار خود را انجام دهد. اما به سبب دلایلی از قبیل وجود کالاهای عمومی، اثرات خارجی، انحصارها و... که آنها را به عنوان عوامل شکست بازار می‌شناسند و یا عواملی از قبیل اطلاعات نامتقارن، عدم تعادل‌های اقتصاد و... که از آنها تعبیر به نواقص بازار می‌شود، بازار با شکست و کاستی مواجه شده و به دنبال آن توجیهی برای دخالت دولت در اقتصاد بوجود می‌آید. اما با توجه به اینکه کارکنان دولت به جای هدف قرار دادن رفاه و منفعت اجتماعی، از همان انگیزه

1. Jajoji

2. Hant

منفعت طلبی فردی که رکن اصلی نظام بازار است، پیروی می کنند، دولت نیز با شکست مواجه می شود و کارایی لازم را ندارد. با توجه به مباحث ذکر شده که ریشه شکست دولت منفعت طلبی فردی است، مساله این تحقیق شناسایی و کشف دیدگاه اسلامی در مورد منفعت فردی است، تا از این طریق بتوان علاوه بر معرفی دیدگاه اسلام در این حوزه، راه حلی نیز برای شکست دولت معرفی شده باشد.

در این تحقیق ابتدا در بخش دوم پیشینه ای از مطالعات انجام شده در این حوزه ارائه می شود. در بخش سوم جایگاه دولت در نظام اقتصاد بازار بررسی می گردد. در بخش چهارم شکست دولت و علل شکست دولت مطرح می شوند. در بخش پنجم دیدگاه اسلامی در این موضوع با استفاده از دیدگاه های شهید صدر و شهید مطهری بیان شده و نهایتاً جمع بندی از دو دیدگاه به عمل می آید. در بخش ششم نیز جمع بندی و نتایج تحقیق ارائه شده است.

۱- پیشینه مطالعات انجام شده

صدر (۱۴۲۴.ق) در قسمتی از کتاب اقتصادنا به مسئله منفعت فردی و جایگاه و نقش دین در حل مشکلات آن با استفاده از روش اجتهادی در آیات قرآن کریم پرداخته و به این نتیجه رسیده است که در اسلام منفعت فردی مورد پذیرش است؛ چرا که جزئی از ماهیت انسان است و تنها راهی که می توان برای مشکل تعارض منافع فردی و منافع اجتماعی در شرایطی که با هم در تعارض باشند، ارائه کرد دین است، چرا که دین دایره منافع فردی را بزرگ می کند تا منافع اجتماع نیز در آن قرار بگیرد.

همچنین صدر (۱۴۳۵.ق) در قسمتی از کتاب مکتب اسلام با بیان این که دین بین معیار فطری کار و زندگی - یعنی حب ذات و معیاری که در عرصه کار و زندگی باید پیاده شود- وحدت برقرار می کند تا به این وسیله سعادت، رفاه و عدالت در جامعه تضمین شود. در این جا شهید صدر (صدر، ۱۴۳۵، ص. ۳۳۹) با ورود دین و با دو روش بین دو معیار نفع شخصی و منافع اجتماعی وحدت برقرار می کند.

مطهری (۱۳۸۸) در کتابی با عنوان آزادی معنوی به این مسئله پرداخته است که آیا رسیدن به آزادی اجتماعی بدون در نظر گرفتن آزادی معنوی امکان‌پذیر است؟ و به این نتیجه رسیده است که از دو ساحت دانی و عالی انسان، بعد دانی در کلمه منفعت‌طلبی فردی خلاصه می‌شود و همچنین تحقق آزادی اجتماعی بدون آزادی معنوی که انسان را از منفعت‌طلبی فردی دور می‌کند، امکان‌پذیر نیست.

مباحث اولیه شکست بازار در اقتصاد در مقاله باتور^۱ (۱۹۵۸) مطرح شده است (یورنستاد و براون، ۲۰۰۴)^۲. وی در مقاله خود با عنوان «آناتومی شکست بازار» ابتدا به مفهوم شکست بازار می‌پردازد. از نظر او منظور از شکست بازار، شکست نظام کم و بیش ایده‌آل و آرمانی قیمت در نهادهای بازار است که در تلاش برای حفظ فعالیت‌های مطلوب یا جلوگیری از فعالیت‌های نامطلوب هستند (باتور، ۱۹۵۸). باتور برخی از عوامل به وجود آمدن شکست بازار را اطلاعات ناقص،^۳ تمایل تجار به زندگی ساکت و آرام،^۴ نااطمینانی و انتظارات ناسازگار،^۵ تغییرات غیر منتظره و کنترل تقاضای کل و غیره بر می‌شمارد. وی همچنین سعی در بررسی انواع و اقسام شکست بازار و در نهایت مباحثی در خصوص ارتباط کارایی بازار با انتخاب نهاده‌ها دارد (همان).

دانایی فرد و جوانعلی آذر (۱۳۹۳) در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی تطبیقی خردمآیه وجود دولت از نگاه نظریه‌های غربی و منابع اسلامی» ضمن بررسی اهداف و دلایل حضور دولت در جامعه، در نظریات غربی سعی در بررسی این اهداف و دلایل در بستر نظریه‌های اسلامی کرده‌اند. آن‌ها در مقاله خود ضمن مروری بر خردمآیه وجود دولت و حوزه‌های دخالت آن نظیر نظریه شکست بازار، شکست دولت و شکست ارزش عمومی، و ارائه الگویی جامع برای تصمیم‌گیری بر اساس این خردمآیه‌ها در حوزه‌های

-
1. Bator.Francis M
 2. Bjornstad,David J.and Brown,Mariyn A
 3. Imperfect information
 4. Quiet life
 5. Uncertainty and inconsistent expectations

گوناگون مدیریت دولتی، تلاش می‌کنند تا با توجه به منابع اسلامی ضمن تبیین اهداف دولت اسلامی، خردمایه وجود دولت از نگاه اسلام را نیز تبیین کنند.

رجایی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای تحت عنوان «منطق فعالیت اقتصادی از دیدگاه علامه طباطبایی در مقایسه با اقتصاد کلاسیک» ضمن بحث از این که انسان اقتصادی در اقتصاد کلاسیک، انسانی خودخواه، مادی‌گرا و لذت‌طلب بوده و در پی بیشینه‌سازی نفع مادی شخصی است؛ وی در تولید به دنبال بیشینه‌سازی سود مادی شخصی و در مصرف جویای بیشینه‌سازی مطلوبیت؛ یعنی لذت مادی محض است. نفع مادی شخصی، ملاک رجحان و انتخاب انسان اقتصادی است. وی با روش تحلیلی به بررسی دیدگاه علامه طباطبایی در مورد منطق فعالیت‌های اقتصادی پرداخته و به این نتیجه می‌رسد که ما با سه نوع لذت مادی، فکری مطابق با فطرت و فکری مخالف با فطرت و موافق هواهای نفسانی مواجهیم. نوع اول و دوم هماهنگ با فطرت، مقدمی و سازگار با هدایت تشریحی است؛ اما نوع سوم منشا اختلاف و استخدام انسان‌ها توسط یکدیگر است. انبیا و اولیاء الهی به همراه کتب آسمانی آمده‌اند تا انسان را به سمت لذت با دوام سوق دهند؛ لذتی که مطابق با فطرت است. هدایت تکوینی همراه با هدایت تشریحی در جهت‌دهی انسان به کمال حقیقی و سعادت یا لذت با دوام هماهنگ است.

معصومی‌نیا (۱۳۸۶) در همین راستا در پژوهش خود با عنوان «اخلاق اقتصادی (مبانی بینشی، آموزه‌ها و آثار) اخلاق را به عنوان پالایشگر درونی مطرح نموده است که علاوه بر ارتقای معنوی انسان‌ها، بین‌انگیزه‌های شخصی و منافع عمومی هماهنگی ایجاد می‌کند.

معمومی‌نیا و یار محمدیان (۱۳۹۲) در مقاله‌ای تحت عنوان «تجزیه و تحلیل مفاهیم اخلاقی اسلامی ناسازگار با چارچوب اقتصاد متعارف و کارکردهای اقتصادی آنها» به این بحث پرداخته‌اند که آموزه‌های اخلاقی خاص اقتصاد اسلامی نه تنها موجب ایجاد

اختلال در نظام اقتصادی نمی‌شود، بلکه عملکرد آن را بهبود می‌دهد. نهادینه شدن آموزه‌های اخلاق در اقتصاد اسلامی در جامعه موجب کاهش هزینه مبادله، افزایش سرمایه اجتماعی، تقویت شفافیت بازار و بهبود اثرگذاری سیاست‌های اقتصادی می‌شود. نهایتاً به این نتیجه رسیده است که تاثیرگذاری آموزه‌های اخلاق اقتصادی اسلام بر تقویت کارایی و عدالت متأثر از ظرفیت اسلام در ایجاد تحول فکری و انگیزشی در عاملان اقتصادی است. این تأثیرگذاری مشروط به فراگیر شدن رعایت هنجارهای اخلاقی در فضای تعاملات اقتصادی است. از این رو برخی ناهنجاری‌های اخلاقی در یک جامعه اسلامی می‌تواند باعث اختلال در کارکرد اخلاق اقتصادی شود. کیچ و مونگر^۱ (۲۰۱۵) در مقاله‌ای تحت عنوان «اناتومی شکست دولت» به مساله شکست دولت و شکست بازار و توضیح آنها پرداخته و پس از تقسیم‌بندی شکست دولت به شکست‌های مقدماتی و فرآیندی به این نتیجه رسیده است که حتی یکسری از ناکارآمدی‌های بازار مربوط به شکست دولت است، چرا که نهادهای اقتصادی در دست دولت است و همچنین با اقتصاد رفتاری به دلالت‌هایی در مورد عقلانیت اقتصادی مردم دست یافته است.

دولفسما^۲ (۲۰۱۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «۴ نوع شکست دولت» به بررسی انواع شکست دولت پرداخته و به این نتیجه رسیده است که شکست‌های دولت در چهار بخش تصمیم‌های خیلی جزئی، تصمیم‌های خیلی کلی، تصمیم‌های بدون منطق و تصمیم‌های مخالف با دیگر قوانین خلاصه شده و به توضیح هر کدام از آنها پرداخته است.

برون^۳ (۱۹۹۲) در مقاله‌ای تحت عنوان «شکست برای شکست‌های بازار» به مساله استفاده از رویکرد بازار برای تحلیل تصمیم‌های عمومی و دولتی پرداخته است و به این نتیجه رسیده است که به سبب ۴ دلیل موجود در تصمیم‌های بازاری از قبیل

1. William R. Keech & Michael C. Munger

2. Wilfred Dolfsma

3. Peter G. Brown

مطلوبیت‌گرایی، عدم قابلیت پذیرش یکسری سؤالات، عدم هماهنگی با سیاست‌های توزیع برابر و عدم اهمیت رویکرد بازار برای سیاست عمومی استفاده از رویکرد بازاری در سیاست عمومی توصیه نمی‌شود.

فایک و گوارتنی^۱ (۲۰۱۵) در مقاله‌ای تحت عنوان «انتخاب عمومی، شکست بازار و شکست دولت در کتاب‌های درسی» به مساله نحوه ارائه مطالب انتخاب عمومی و شکست‌های بازار و دولت در کتاب‌های درسی پرداخته و به این نتیجه رسیده است که مطالب شکست بازار ۶ برابر مطالب شکست دولت در ۲۳ کتاب درسی مورد بررسی مطرح شده است و به این نتیجه رسیده‌اند که با توجه به وسعت و دامنه دولت، تحلیل نقاط قوت و ضعف بازار و تخصیص سیاسی برای درک دانشجویی از اقتصادهای مدرن مهم است که به آن توجه لازم نشده است.

با توجه به مطالعات انجام شده در این حوزه مشخص است که بحث شکست بازار در وهله اول و همچنین شکست دولت در مراحل بعدی کاملاً مورد توجه قرار گرفته شده و راه‌حلی برای آنها در اقتصاد متعارف بیان شده است. در دیدگاه‌های علمای طراز اول نیز بیاناتی در رد یا تأیید مبانی منفعت‌طلبی فردی که همان رکن نظام بازار و عامل شکست دولت است، وجود دارد. با توجه به نیاز استخراج نظر شارع از یک طریقه مطمئن، که حجیت شرعی داشته و دقیق و منسجم در این موضوع باشد، نظرات دو تن از مجتهدان اسلامی بررسی و با هم مقایسه شده، نهایتاً نظر شارع را از بیان این دو اسلام‌شناس بیان نمودیم که خود نوآوری این تحقیق است. سپس به عنوان یکی از نتایج استخراج دیدگاه اسلامی در مورد منفعت فردی، دیدگاه اسلامی در مورد بحث شکست دولت و راه حل آن بحث شده است.

1. Rosemarie Fike and James Gwartney

۲- مبانی نظری

جایگاه دولت در نظام اقتصاد بازار

در ادبیات اقتصاد متعارف اصل بر وجود بازار است. این حالت به عنوان یک کارا و مورد انتظار از آموزه‌های اقتصادی در نظر گرفته می‌شود. در این سیستم منفعت‌طلبی فردی به عنوان نیروی محرکه‌ای که می‌تواند افراد را به حرکت در راستای تأمین منافع فردی خود وا دارد، توسط آدام اسمیت و دیگران به عنوان تأمین‌کننده منافع اجتماع نیز عمل می‌کند (لاژوی، ۱۳۵۳، ص. ۲۱). در واقع گفته می‌شود اگر هر کس به دنبال کسب منفعت فردی خود باشد، منافع اجتماع از طریق دست نامرئی^۱ تأمین شده و نیاز به وجود عامل دیگری غیر از نفع شخصی نیست.

بعد از بررسی مفصل بازار و ارائه دلایل کارایی آن، انواع مختلف بازار مورد بررسی قرار می‌گیرد. در نهایت با توجه به واقعیت‌های تاریخی پیش آمده در مورد شکست بازار، بحث شکست دولت نیز در ادبیات وارد شده است (نیکلسون^۲، ۲۰۱۲، ص. ۶۳۹). منظور از شکست‌های بازار حالتی است که بازار به خودی خود نمی‌تواند به آن شرایط بهینه حداکثر رفاه نائل شود و لازم است در آن دخالت‌هایی صورت بگیرد تا به شرایط ایده‌آل آن نزدیک شود (استیگلیدز^۳، ۲۰۱۵، ص. ۸۳). از شرایطی که بازار رقابت کامل با شکست مواجه می‌شود می‌توان به موارد شکست رقابت^۴ و به وجود آمدن انحصارها، کالاهای عمومی^۵، اثرات خارجی^۶، بازارهای ناکامل^۷، شکست اطلاعات^۸ و بیکاری، تورم و عدم تعادل‌های اقتصادی^۹ اشاره نمود (استیگلیدز، ۲۰۱۵، ص. ۸۳).

-
1. Invisible hand
 2. Nicholson
 3. Stiglitz
 4. Failure of competition
 5. Public goods
 6. Externalities
 7. Incomplete markets
 8. Information failure
 9. Unemployment, inflation and disequilibrium

شکست بازار در حوزه انحصارات زمانی است که تحت شرایطی چون انحصار طبیعی، عدم امکان ورود به بازار رقابت کامل از بین رفته و انحصارهای قانونی به وجود آمده است (نیکلسون، ۲۰۱۵، ص. ۵۰۱). در مقابل، شکست دولت به دلیل کالاهای عمومی و اثرات خارجی نیز حالت‌هایی هستند که در آن تولید توسط بخش خصوصی اتفاق نمی‌افتد و یا اینکه به میزان غیر بهینه تولید می‌شود (استیگلیتز^۱، ۲۰۱۵، ص. ۸۵). در مورد توضیح عوامل بازارهای ناکامل، شکست اطلاعات و عدم تعادل‌های اقتصادی نیز که در بعضی کتب از آن به نواقص بازار تعبیر شده است، این عوامل مشکلاتی در بازار بوجود می‌آورند که آن را از آن حالت بهینه خود خارج می‌کند (صادقی شاهدانی، ۱۳۹۶، ص. ۳۰). دولت به عنوان یک راه حل در کنار بازار مطرح می‌شود تا اینکه مشکلات مربوط به شکست و نواقص بازار را برطرف نماید. دولت در این جایگاه باید به دنبال حداکثر کردن منافع جامعه باشد و بر خلاف افراد که نفع فردی را در تصمیمات اقتصادی در نظر می‌گرفتند، دولت ضرورت دارد که نفع عموم مردم را مدنظر داشته باشد (گروبر، ۲۰۱۲، ص. ۲۵۱)^۲ اما به نظر می‌رسد که در موارد زیادی دولت نیز به اهداف خودش دست پیدا نمی‌کند و از آن به شکست دولت تعبیر می‌شود.

شکست دولت^۳

در ادبیات مربوط به شکست بازار و نواقص بازار بیان شد که وجود دولت برای حل مشکلات بازار الزامی می‌شود، اما در مورد خود دولت نیز عدم کارایی و شکست آن قابل تصور است. دلایل مختلفی برای شکست دولت در انجام وظایفش بیان شده است. در این بخش ابتدا دلایل شکست دولت بیان شده و در قسمت دوم تحلیلی از ریشه شکست دولت به عمل می‌آید.

-
1. Stiglitz
 2. Gruber
 3. Government failure

عوامل شکست دولت

۱- بیشینه کردن حجم بروکراسی^۱: این بدان معناست که کارکنان دولت به جای اینکه به دنبال حداکثر کردن منافع عموم باشند، دنبال بزرگتر کردن بروکراسی خود و استفاده از مزایای آن برای خود می‌باشند (گروبر، ۲۰۱۲، ص. ۲۵۱). این مورد از دلایل شکست دولت توسط برنان و بوچانان به شکل دیگری مطرح شده است؛ بدین صورت که بروکرات‌ها و کارکنان دولت به دنبال بزرگ کردن حجم دولت (و نه تنها بروکراسی یک اداره خاص) هستند و لذا این امر کارایی عملکرد دولت را کاهش می‌دهد که با این وجود افراد تمایلی برای پرداخت مالیات به دولت ندارند (برنان و بوچان، ۱۹۸۰^۲).

۲- انگیزه‌های سازمانی^۳: به سبب آنکه کارکنان دولت مثل بقیه انسان‌ها رفتار می‌کنند، لذا برای آنها در هنگام کار کردن نفع و انگیزه فردی مهم است و لذا از بهره‌وری در کارهای دولتی کاسته می‌شود (استیگلیتز، ۲۰۱۵، ص. ۲۰۶). در حقیقت یکی از عوامل شکست دولت زمانی اتفاق می‌افتد که دولت به جای آنکه به دنبال حداکثرسازی رفاه عمومی باشد، منافع فردی خود و گروه‌های فشار را در سیاست‌گذاری‌ها مورد توجه قرار دهد.

۳- محدودیت‌های پرسنلی: از عوامل دیگری که باعث عدم کارایی دولت و شکست آن می‌شود، می‌توان به محدودیت‌های پرسنلی^۴ اشاره کرد. با توجه به اینکه در هر کدام از زیربخش‌های دولت یکسری محدودیت‌ها در مورد تعداد استخدامی و میزان حقوق و مزایای هر نفر وجود دارد و به طور مثال فردی که شایستگی دریافت حقوق بیشتری را داشته باشد ولی به سبب محدودیت‌ها این امر امکان‌پذیر نباشد، باعث عدم کارایی دولت خواهد شد (استیگلیتز، ۲۰۱۵، ص. ۲۱۶).

-
1. Size maximizing buracracy
 2. Brennan and Buchanan
 3. Organizational incentives
 4. Personnel restrictions

۴- محدودیت خریدها^۱ نیز در شرایطی است که نظام اداری به خریدهای خاصی در اسرع وقت نیاز دارد، اما با پیمودن مراحل اداری و بروکراتیک برای خرید آنها زمان انجام کار از دست می‌رود، به عنوان یک عامل دیگر برای عدم کارایی دولت مطرح شده است (استیگلیتز، ۲۰۱۵، ص. ۲۱۶).

۵- انتخاب عمومی: از جمله عوامل دیگر شکست دولت نیز می‌توان به مواردی همچون ریسک‌گریزی کارکنان دولت، مشکل کارفرما-کارگزار و... اشاره کرد (استیگلیتز، ۲۰۱۵، ص. ۲۱۲).

البته لازم به ذکر است که در بسیاری از متون اقتصادی عدم وجود دولت مقررات‌گذار را منجر به شکست بازار و در طرف دیگر شکست بازار را توجیه‌کننده حضور دولت مقررات‌گذار دانسته‌اند (باغستانی و همکاران، ۱۳۹۴) که نشان از رابطه دوسویه شکست بازار و شکست دولت دارد.

تحلیل شکست دولت

آنچه که در مقاله تا به اینجا اشاره شد این بود که ابتدا بازار، کار خود را به درستی انجام می‌داد و نیازی به دولت نبود تا اینکه در بازار نواقص و شکست‌هایی بوجود آمد و اینها دلیلی شدند برای دخالت دولت در زمینه اقتصاد. دخالت دولت نیز با توجه به دلایلی که در بالا ذکر شد، سرانجام به عدم کارایی و شکست دولت منجر شد. با توجه به آنکه اقتصاد بیشینه کردن نفع فردی^۲ را مبنای فعالیت انسان دانسته و به آن تشویق می‌کند، شکست بازار که دلیلی برای جایگزین کردن دولت در اقتصاد است، نمی‌تواند منفعت‌طلبی فردی را از کارکنان دولت دور کند. لذا همان‌طور که کنشگر فردی در اقتصاد خرد به دنبال بیشینه کردن مطلوبیت، منفعت و سود فردی است، به طور طبیعی هنگامی که همان فرد به عنوان کارمند دولت در مسند بخش عمومی و دنبال‌کننده منافع عموم می‌نشیند باز هم منطق دنبال کردن منافع فردی صادق است که موجب شکست

1. Procurement restrictions

2. Self interest

دولت می‌شود. همان‌طور که در دلایل شکست دولت مطرح شد مشخص است که تمامی عوامل به نوعی ریشه در همین بیشینه کردن سود و نفع فردی دارند که دولت را با شکست مواجه می‌کند. در ادامه مقاله به تحلیل منفعت فردی از دیدگاه‌های شهید صدر و شهید مطهری پرداخته شده تا آنکه دیدگاه اسلام در مورد منفعت فردی به عنوان ریشه اصلی نظام بازار و عامل ایجادکننده شکست دولت، تبیین شود و راه‌حل‌های اسلام در حوزه‌های بازار و شکست‌های آن ارائه شود.

۳- دیدگاه اسلام در موضوع منفعت‌طلبی فردی

در ادامه دیدگاه اسلامی با توجه به نظرات شهیدان صدر و مطهری به ترتیب ارائه می‌گردد.

۳-۱. دیدگاه شهید صدر (ره)

شهید صدر (ره) در کتاب اقتصاد ما به بحث پیرامون چارچوب عام در اقتصاد اسلامی می‌پردازد. ایشان در این نوشته مصالح انسان را به دو دسته کلی تقسیم می‌کنند. ۱- مصالح طبیعی ۲- مصالح اجتماعی؛ که منظور از مصالح همان پاسخ به نیازهای انسان است (صدر، ۱۴۲۴، صص. ۸-۳۴۷). مصالح (منافع) طبیعی آن مصالح و نیازهایی است که هر فرد خودش می‌تواند آن را از طریق طبیعت تأمین نماید و طبیعت این امکان را در اختیار او قرار داده است. به طور مثال انسان برای دفع بیماری و ضرر خودش به طبیعت مراجعه می‌کند و گل‌هایی را برای مداوای این مریضی از طبیعت برداشت می‌کند. مصالح و نیازهای اجتماعی آن دسته از نیازهایی است که فقط به کمک دیگر افراد جامعه و اجتماع برطرف خواهند شد. یعنی دیگر افراد جامعه باید نیاز آن فرد را برطرف نمایند. مثل اینکه اگر کسی دیگر توانایی کار و فعالیت نداشته باشد، برای رفع نیازهایش دیگران باید به او کمک نمایند (صدر، ۱۴۲۴، ص. ۳۴۸). شهید در ادامه بیان می‌کنند که دو شرط برای تأمین نیازهای انسان باید وجود داشته باشد. ۱- علم و شناخت نیاز و چگونگی رفع آن ۲- انگیزه‌ای که انسان را به سمت رفع آن نیاز سوق دهد. قاعدتاً این یک تفکیک منطقی است و برای رفع هر نیازی باید این

دو مؤلفه محقق شوند (صدر، ۱۴۲۴، ص. ۳۴۸). دو شرط ذکر شده برای رفع نیازهای طبیعی مهیا است. در زمینه علم، با توجه قدرت فکری که در بشر قرار داده شده است، توانایی فهم و درک طبیعت را به انسان داده و همچنین با توجه به سیر پیشرفت علوم و کشف طبیعت، این امر واضح است که علم برای رفع نیاز طبیعی وجود دارد. در زمینه انگیزه برای انجام این کار نیز قوه‌ای در درون انسان به اسم منفعت‌طلبی وجود دارد که این مشکل را نیز حل می‌کند (صدر، ۱۴۲۴، ص. ۳۴۹).

شهید صدر استدلال می‌کنند که در نیازهای اجتماعی شرایط رفع نیاز وجود ندارد، چرا که طبق نظر ایشان انگیزه برای رفع آنها وجود ندارد. ایشان در ابتدا نظر رایج علمای اسلامی را بیان می‌کنند که نه علم به مصالح اجتماعی در انسان وجود دارد و نه انگیزه‌ای برای رفع آنها، لذا دین است که این دو را برای انسان فراهم می‌کند. اما به نظر شهید آن چیزی که مهم به نظر می‌رسد عدم وجود انگیزه برای رفع نیازهای اجتماعی است، یعنی اگر هم تا حدودی علم به مصالح و نیازهای اجتماعی در انسان قرار دارد ولی به هیچ عنوان انگیزه‌ای برای انجام چنین کاری وجود ندارد. در ادامه شهید متذکر می‌شود که پیشرفت علمی که امروزه مشاهده می‌کنیم، مربوط به علم نظری و هست و نیست‌هاست و نمی‌تواند کمکی به برانگیختن انسان برای رفع نیاز اجتماعی که علم عملی و از نوع باید و نباید است، بنماید (صدر، ۱۴۲۴، ص. ۳۵۰).

ایشان راه حل مکتب مارکسیسم را اینگونه بیان می‌کنند که این مکتب مسئله را به گذر زمان حواله داده است و می‌گوید در گذر زمان به همان جامعه بدون طبقه خواهیم رسید و مشکل حل خواهد شد (صدر، ۱۴۲۴، ص. ۳۵۴).

۱-۱-۳. نقش دین در حل مشکل

به نظر شهید صدر دین تنها راه حل برای مشکل انگیزه‌هاست، دین از طریق توسعه دایره منفعت و نیاز فردی می‌تواند انگیزه فردی را به سود منافع عمومی بسیج کرده و نقش اصلی را در حل مشکل اجتماعی ایفا کند. توضیح بیشتر اینکه قبل از ورود دین فرد منفعت‌طلب، برطرف کردن نیاز دیگر افراد بشر و اجتماع را به نفع خود نمی‌داند و

احساس نیازی برای رفع آنها نمی‌کند، اما بعد از ورود دین و با پذیرفتن ثواب و عقاب اعمال در دنیای دیگر، او رفع نیازها و منافع دیگران را جزء منافع خود به حساب می‌آورد و آنها را برطرف می‌کند (صدر، ۱۴۲۴، ص. ۳۵۵). نکته قابل توجه دیگر در مباحث شهید صدر این است که ایشان همان‌طور که منفعت‌طلبی را جزء فطرت انسان می‌داند، یک قوه محرک و برانگیزاننده برای حرکت به سمت دین و دیانت را هم به فطرت انسان برمی‌گرداند (صدر، ۱۴۲۴، ص. ۳۵۷).

همچنین شهید صدر در کتاب مکتب اسلام با بیان این که دین تنها عامل وحدت‌بخش بین منافع شخصی و اجتماعی است بیان می‌دارد که برای وحدت بین این دو معیار دو روش وجود دارد: در روش اول، ارائه تفسیری واقعی و فهمی صحیح از زندگی دنیوی به عنوان مقدمه‌ای برای ورود به زندگی اخروی که انسان در آن جا به اندازه تلاشی که در زندگی محدود دنیوی در راه تحصیل رضای خداوند انجام داده باشد سعادتمند می‌شود. پس معیار اخلاقی یا رضای الهی در همان حال که اهداف بزرگ اجتماعی را محقق می‌سازد، مصلحت شخصی فرد را نیز تأمین می‌کند (صدر، ۱۴۳۵، ص. ۳۳۵). بنابراین در نگرش دینی به زندگی و تفسیر آن، مساله جامعه، مساله فرد نیز خواهد بود و محال است این روش آشتی دادن بین منافع فردی و اجتماعی، در سایه فهمی مادی از زندگی حاصل شود زیرا فهم مادی از زندگی موجب می‌شود که انسان مطابق طبیعتش جز به میدان کنونی و زندگی محدود دنیوی نیندیشد.

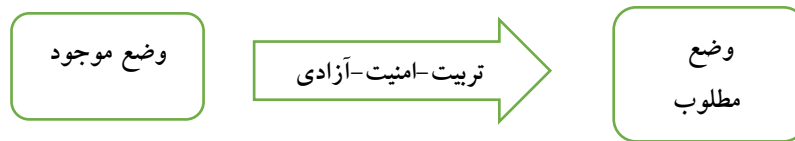
در روش دوم، این که دین از راه تربیت اخلاقی، عواطف و احساسات گوناگونی را در انسان ایجاد و این احساسات و عواطف به نوبه خود با الهام از غریزه حب ذات، اجرای معیار اخلاقی را تضمین می‌کند (صدر، ۱۴۳۵، ص. ۳۳۷).

در مجموع باید گفت که ایشان منافع فردی را قبول دارند و همچنین تنها راه پاسخ به منافع اجتماعی که جزء منفعت فردی نیست را دین معرفی می‌کنند. به بیان دیگر یک فطرت درونی برای حرکت به سمت دین و بالطبع حل مشکل منافع اجتماعی در انسان قرار داده شده است. با بیان این که بنای منسجم یک جامعه تنها بر پایه فهم معنوی از

زندگی و احساس اخلاقی در زندگی ساخته می‌شود، این پایه‌ها منشا نظامی می‌شوند که زندگی را آکنده از روح احساس این فهم کنند.

۲-۳. دیدگاه شهید مطهری (ره)

در این قسمت به طرح دیدگاه‌های شهید مطهری در این بحث می‌پردازیم. شهید مطهری در کتاب آزادی معنوی در بحث آزادی معنوی بیان می‌کنند که موجودات زنده برای رشد و تکامل به سه چیز نیازمندند؛ ۱- تربیت ۲- امنیت ۳- آزادی. ایشان تربیت را سلسله عوامل و امکانات که موجودات زنده برای رشد خود به آنها نیاز دارند، تعریف می‌کنند و امنیت نیز یعنی آن عوامل و امکاناتی که موجودات به آنها نیازمند هستند، از آنها گرفته نشود. آزادی نیز عدم وجود مانع برای رشد تعریف شده است (مطهری، ۱۳۸۸، ص. ۱۲). در واقع می‌توان بیان شهید مطهری را اینگونه تفسیر کرد که یک وضعیت موجود و یک وضعیت مطلوب برای موجودات زنده متصور است. موجودات زنده اعم از انسان و حیوان و گیاه قصد دارند به هدف خود یعنی همان وضعیت مطلوب دست پیدا کنند، لذا برای این کار اولاً یکسری امکانات و عوامل برای رشد و رسیدن آنها به مطلوب باید در آنها وجود داشته باشد و ثانیاً این امکانات را در طول مسیر حرکت کسی از آنها نگیرد و ثالثاً در این مسیر کسی یا چیزی مانع حرکت آنها نشود. این سه مؤلفه به ترتیب تربیت، امنیت و آزادی نامیده می‌شوند.

در ادامه شهید مطهری در ذیل آیه شریفه ۶۴ سوره مبارکه آل عمران « قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ

بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ^۱ آزادی انسان را به عنوان یک موجود زنده به دو نوع آزادی اجتماعی و آزادی معنوی تقسیم‌بندی می‌کنند که «أَلَا نَعْبُدُ إِلَّا اللَّهَ» مربوط به آزادی معنوی و «وَلَا يَتَّخِذُ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ» مربوط به آزادی اجتماعی است.

در مورد آزادی اجتماعی یعنی اینکه از جانب دیگر افراد جامعه مانعی در مسیر انسان به سمت رشد قرار نگیرد. آزادی معنوی را نیز ایشان اینگونه بیان می‌کنند که چون انسان موجودی مرکب و دوساخته است (مطهری، ۱۳۸۸، ص. ۲۴) و یک ساحت آن خود دانی و ساحت دیگر خود عالی اوست، آزادی معنوی یعنی اینکه از جانب خود دانی مانعی بر سر مسیر رشد خود عالی قرار نگیرد. یعنی اینکه انسان به وسیله حرص و طمع و تمام خصائص بدی که دارد و مربوط به خود دانی اوست، احاطه نشود و جلوی رشد او گرفته نشود تا اینکه به هدف خود برسد (مطهری، ۱۳۸۸، صص. ۱۶-۱۳).

نکته حایز اهمیت آن است که شهید مطهری تحقق آزادی اجتماعی انسان را در گرو آزادی معنوی او می‌داند. یعنی زمانی انسان‌ها به حقوق دیگران در اجتماع تجاوز نمی‌کنند که به آزادی معنوی رسیده باشند و حرص و طمع و ... در آنها وجود نداشته باشد. ایشان اشاره می‌کنند که این تجاوز به حقوق دیگران به سبب کمبود علم و دانش نیست؛ چرا که از زمان‌های قدیم تا به امروز این امر مشاهده شده و مشاهده می‌شود. ایشان دلیل تجاوز انسان‌ها به حقوق و منافع یکدیگر را در جایی که دین و آزادی معنوی وجود ندارد «منفعت‌طلبی» می‌دانند (مطهری، ۱۳۸۸، صص. ۲۲-۱۷).

در مجموع توجه به مباحث شهید مطهری نیز مشخص می‌شود که انسان برای رسیدن به هدف خود نیازمند آزادی اجتماعی و آزادی معنوی است. آزادی معنوی با رشد

۱. ترجمه آیه: بگو: «ای اهل کتاب! بیایید به سوی سخنی که میان ما و شما یکسان است؛ که جز خداوند یگانه را نپرستیم و چیزی را همتای او قرار ندهیم؛ و بعضی از ما، بعضی دیگر را -غیر از خدای یگانه- به خدایی نپذیرد.» هرگاه (از این دعوت)، سرباز زنند، بگویید: «گواه باشید که ما مسلمانیم»

دینداری انسان تحقق می‌یابد و آزادی اجتماعی نیز جز بعد از تحقق آزادی معنوی شکل نخواهد گرفت.

۳-۳. تحلیل و بررسی دو نظریه

در این قسمت به تحلیل و بررسی دو نظریه برای رسیدن به یک جمع‌بندی کلی در مورد نظر اسلام نسبت به منفعت فردی و راه حل آن پرداخته می‌شود.

۱- شهید صدر و مطهری در خلال بحث‌های مطرح شده این موضوع را پذیرفته‌اند که انسان به واسطه انسان بودن یک خصلت درونی به اسم منفعت‌طلبی را در خود دارد. از مباحث شهید مطهری این موضوع را از تفکیک خود دانی و خود عالی می‌توان فهمید و همچنین شهید صدر نیز صراحتاً این موضوع را پذیرفته‌اند که دین را به عنوان راه حلی برای آن مطرح می‌کنند. شهید صدر در قسمت واقع‌گرایی و اخلاق‌مداری در اقتصاد اسلامی به این مطلب اشاره می‌کند که اسلام در روش‌های رسیدن به هدف واقع‌گراست، یعنی ویژگی‌ها و خصلت‌های ناشایست از قبیل حرص، طمع و منفعت‌طلبی و ... را که ارتباط با افراط در منفعت‌طلبی دارد در مورد انسان در نظر می‌گیرد (صدر، ۱۴۲۴، صص. ۵-۳۳۲)

۲- در دو نظریه مطالبی در مورد جایگاه علم و اینکه علم نمی‌تواند خلا انگیزه برای برآورده کردن نیازها و منافع دیگر انسان‌ها را پوشش دهد و همچنین نمی‌تواند مانع سلب آزادی دیگران باشد، مشاهده می‌شود. این مطلب با در نظرگیری علم نظری و عملی بیشتر واضح می‌شود. آیت‌الله جوادی آملی در مورد علم نظری بیان می‌کنند که عقلانیت نظری یا علم نظری علمی است که به بررسی امور نظری می‌پردازد و قضا و داوری او نیز به بودن یا نبودن مسایل ختم می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۶). عقلانیت نظری به شناخت فلسفه حیات و موقعیت انسان در آن می‌پردازد. مهم‌ترین وظیفه عقل نظری، تعمق و تأمل در نظام آفرینش و رابطه انسان با جهان و با خدای متعال است (واعظ برزانی، ۱۳۹۱). بنابراین اینگونه می‌توان جمع‌بندی کرد که عقل نظری واقعیات را بررسی و کشف می‌کند و این عقل عملی است که در مورد باید‌ها و نبایدها

سخن می‌گوید، لذا از این جهت افزایش علم نظری بشر در طول زمان مشکل سلب آزادی اجتماعی شهید مطهری و عدم انگیزه برای تأمین منافع و نیازهای اجتماعی شهید صدر را حل نمی‌کند چرا که عدم سلب آزادی دیگران و ایجاد انگیزه، مقوله‌ای مربوط به عقل عملی است. در واقع عقل عملی انسان از همان هست و نیست‌ها با توجه به یکسری خصصت‌ها و صفات درونی و بیرونی مثل منفعت‌طلبی، تصمیمی باید و نبایدی در مورد آن هست و نیست‌ها می‌گیرد و منفعت اجتماعی و آزادی اجتماعی نیز مربوط به همین عقل عملی است و با پیشرفت علم نظری تأثیری در آن ایجاد نمی‌شود.

۳- با توجه به مطالبی که در هر کدام از نظریات بیان شد، اینطور می‌توان جمع‌بندی کرد که شهید مطهری مبنای تحلیلی خود را برای بیان منفعت‌طلبی انسان، عدم وجود مانع برای رشد قرار می‌دهد و می‌گوید نباید در مسیر رشد موجودات زنده و از جمله انسان مانعی قرار بگیرد ولی شهید صدر مبنا را از این بالاتر قرار می‌دهد و بیان می‌کنند که یکسری از نیازها و منافع انسان‌ها اجتماعی است و باید به وسیله دیگر افراد اجتماع برطرف شود و این منافع و نیازها برطرف نخواهد شد مگر از طریق توسعه دایره منفعت‌طلبی انسان که بتواند منفعت دیگران را نیز در خود جای دهد. پس شهید مطهری نیاز به دین و آزادی معنوی را برای دست یافتن به آزادی اجتماعی لازم و ضروری می‌داند و شهید صدر لزوم و ضرورت دین را در پاسخگویی به یکسری نیازها و منافع دیگر افراد می‌داند و نه فقط عدم ایجاد مانع برای آنها. به طور خلاصه دید شهید مطهری حداقلی و دید شهید صدر حداکثری است.

۴- از بیانات شهید صدر در کتاب اقتصاد ما و در الاسلام یقود الحیاه اینگونه به نظر می‌رسد که هدف دین، تأمین نیازها و منافع اجتماعی انسان‌ها و ارائه تفسیری واقعی و فهمی صحیح از زندگی دنیوی به عنوان مقدمه‌ای برای ورود به زندگی اخروی که از طریق منقلب کردن معنای منفعت فردی و وسعت دادن به دایره منفعت فردی بدست می‌آید است (صدر، ۱۴۳۵، ص. ۳۳۵)؛ ولی شهید مطهری هدف اصلی انبیاء را آزادی معنوی می‌داند و یکی از برکات دین و ارسال رسل و انبیاء را تأمین آزادی معنوی و یا با

بیان شهید صدر تأمین منافع اجتماعی می‌داند (مطهری، ۱۳۸۸، صص. ۳۷-۳۸). البته غیر از دین راه حلی برای آن وجود ندارد ولی فلسفه دین محدود به این نمی‌شود. در نهایت ممکن است این سؤال پدید آید که ثمره عملی دیدگاه اسلامی در مورد منفعت-طلبی فردی چیست؟ چرا که در جوامع اسلامی نیز شکست دولت‌ها و دنبال کردن منافع فردی توسط کارکنان دولت به فراوان دیده می‌شود. ویژگی‌هایی در چارچوب مکتب اسلامی برای انتخاب کارگزاران حکومتی بیان شده است که می‌تواند این پاسخ را روشن نماید. این ویژگی‌ها در واقع ثمره عملی نگاه اسلامی است که سعی می‌کند کارگزارانی را انتخاب نماید که ویژگی توسعه دایره منفعت‌طلبی فردی را داشته باشند. در نهایت پاسخ به این سؤال می‌تواند در موضوع پژوهشی مجزا قرار گیرد.

نتیجه‌گیری

در نظام اقتصادی متعارف در ابتدا بازار که مبتنی بر منفعت شخصی است، حداکثر منفعت اجتماعی را نیز بدست می‌آورد. اما در بسیاری از شرایط شکست بازار یا نواقص بازار از رسیدن به بیشینه منفعت اجتماعی جلوگیری می‌کند که این خود دلیلی می‌شود برای دخالت دولت در اقتصاد. با توجه به دلایلی که در متن بیان شد، دولت نیز با شکست مواجه شده و کارایی لازم را ندارد. ریشه اصلی شکست دولت همان دنبال کردن منفعت‌طلبی فردی توسط خود دولت و یا کارگزاران آن است.

با توجه به مشخص شدن جایگاه و اهمیت منفعت‌طلبی فردی، این پژوهش به دنبال کشف دیدگاه اسلامی از طریق بررسی آراء شهیدان صدر و مطهری بود. همان‌طور که در جمع‌بندی بحث دیدگاه اسلامی نیز ارائه شد، اسلام با ارائه تفسیری واقعی و فهمی صحیح از زندگی دنیوی به عنوان مقدمه‌ای برای ورود به زندگی اخروی و همچنین با برقراری آشتی بین محرک‌های درونی و ارزش‌ها و مصالح اجتماعی و همچنین با برشمردن خصوصیت‌های لازم برای کارگزاران دولت اسلامی تعریف از منفعت‌طلبی فردی را منقلب و دایره شمول آن را گسترش می‌دهد، به حدی که منفعت‌طلبی اجتماعی نیز در ذیل آن جا می‌گیرد. این امر از طریق وجود دین و سیستم امر و نهی آن

محقق می‌شود؛ چرا که هر عملی که به نفع دیگران در این دنیا انجام شود، منفعت فردی انسان را هم از طریق پاداش و جزای الهی به دنبال خواهد داشت. در واقع همان خداوندی که منفعت‌طلبی را در وجود انسان قرار داده و این را مورد نیاز انسان دانسته، یک مکمل از طریق دین نیز برای آن تعبیه کرده است که در صورت کار هماهنگ این دو سیستم نتیجه نهایی محقق خواهد شد. در واقع و با توجه به این نتیجه هر عملی از هر فردی که در چارچوب اسلامی نشأت می‌گیرد، از یک حس منفعت‌طلبی فردی دینی با ویژگی‌های منحصر به فرد نسبت به سایر مکتب‌ها برخوردار است و لذا می‌توان گفت سیستم اقتصادی، کارایی لازم برای رفع نیازهای اجتماعی را هم دارد و هیچ‌گونه مشکلی بوجود نمی‌آید؛ البته اگر نظام اسلامی باشد. لذا شکست دولت و یا حتی شکست راه‌حل‌هایی که برای درمان این امر در اقتصاد متعارف ایجاد شده است، از بین خواهد رفت. در نهایت دین مبین اسلام، ساز و کارهایی برای دستیابی و همه‌گیر شدن دایره بزرگ منفعت‌طلبی فردی در نظر گرفته است که در پژوهش‌های آتی می‌تواند مورد توجه قرار گرفته و بررسی شوند.

کتابنامه

قرآن کریم

نهج البلاغه

- ۳- باغستانی میبدی، مسعود، میری، اشرف السادات، صمدی بروجنی رضا، (۱۳۹۴)، «لزوم دخالت دولت در مقررات‌گذاری و نظارت بر بازارهای مالی»، *مجله اقتصادی*، شماره‌های ۷ و ۸، ص ۴۳-۵۸.
- ۴- التمیمی الامدی، عبدالواحد، (۱۴۰۷)، *غررالحکم و درر الکلم*، چاپ اول، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ۵- خوانساری، جمال‌الدین محمد، (۱۳۶۰)، *شرح غررالحکم و درر الکلم*، چاپ سوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۶- الوانی، سیدمهدی، (۱۳۷۸)، *مدیریت عمومی*، چاپ اول، تهران: نشر نی.

- ۷- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۷)، نسبت دین و دنیا، بررسی و نقد نظریه سکولاریسم، چاپ دوم، قم: مرکز انتشارات اسرا.
- ۸- سوزنچی، حسین، (۱۳۹۴)، روایت مطهر، جلد ۱، تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، بسیج دانشجویی.
- ۹- صادقی شاهدانی، مهدی؛ قویدل، عادل، (۱۳۹۶)، برنامه ریزی اقتصادی، مبانی، اصول و روش ها، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- ۱۰- صدر، سید محمدباقر، (۱۴۲۴ ه.ق)، اقتصادنا، بیروت: مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیه للشهید الصدر.
- ۱۱- صدر، سید محمدباقر، (۱۳۷۹ ه.ق)، مکتب اسلام، بیروت: مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیه للشهید الصدر.
- ۱۲- کاظمی، حجت، (۱۳۹۴)، «از شکست بازار تا شکست دولت مناقشه بازارگرایان و دولت گرایان در دوران مدرن»، پژوهش سیاست نظری (پژوهش علوم سیاسی)، ش ۱۸؛ صص ۱۲۷-۱۶۸.
- ۱۳- رجایی، سید محمد کاظم، (۱۳۹۵)، «منطق فعالیت اقتصادی از دیدگاه علامه طباطبایی در مقایسه با اقتصاد کلاسیک»، معرفت اقتصاد اسلامی، ش ۱۴، صص ۵-۲۴.
- ۱۴- دانایی فرد، حسن و جوانعلی آذر، مرتضی، (۱۳۹۳)، (بررسی تطبیقی خردمایه وجود دولت از نگاه نظریه های غربی و اسلامی)، پژوهش مدیریت اسلامی، ش ۷، صص ۴۱-۷۴.
- ۱۵- دلشاد تهرانی، مصطفی، (۱۳۷۹)، حکومت حکمت (حکومت در نهج البلاغه)، تهران: انتشارات دریا.
- ۱۶- دلشاد تهرانی، مصطفی، (۱۳۸۸)، دلالت دولت (آیین نامه حکومت و مدیریت در عهدنامه مالک اشتر)، تهران: انتشارات دریا.
- ۱۷- باقریان، محمد، (۱۳۷۹)، مفاهیم و چارچوب مدیریت با راهبردی با نگرش بومی، چاپ اول، مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- ۱۸- لاژوژی، ژوزف، (۱۳۵۳)، عقاید اقتصادی، ابراهیم مدرسی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- ۱۹- مطهری، مرتضی، (۱۳۸۸)، *آزادی معنوی*، تهران: انتشارات صدرا.
- ۲۰- معصومی نیا، غلامعلی، (۱۳۸۶)، *اخلاق اقتصادی* (مبانی بینشی، آموزه‌ها و آثار)، اقتصاد اسلامی، ش ۲۶، صص. ۱۱۹-۱۴۸.
- ۲۱- معصومی نیا، غلامعلی، (۱۳۹۲) «تجزیه و تحلیل مفاهیم اخلاقی اسلامی ناسازگار با چارچوب اقتصاد متعارف و کارکردهای اقتصادی آنها»، *معرفت اقتصاد اسلامی*، ش ۱۰، صص. ۱۰۷-۱۲۷.
- ۲۲- واعظ برزانی، محمد، و دیگران، (۱۳۹۱) «تحلیل میزان سازگاری پارادایم توسعه نئوکلاسیک با آموزه‌های اسلام»، *پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی*، ش ۶، ص ۹۵ تا ۱۴۸.

- 21- Brennan, Geoffrey, and James M. Buchanan.,(1980), *The Power to Tax: Analytical Foundations of a Fiscal Constitution.*, Cambridge University Press.
- 22- Brown, Peter G.,(1992), «The Failure of Market Failures», *The Journal of Socio-Economics*, Vol 21, , pp 1-24.
- 23- Bator,Francis M. (1958), "The Anatomy of Market Failure",*The Quarterly Journal of Economics*,published by: The MIT Press, Vol. 72, pp 351_379
- 24- Bjornstad,David J.and Brown,Mariyn A.(2004), A Market failures Framework for Defining the Government s Role in Energy Efficiency, Joint Institute For Energy & Environment.
- 25- Dolfsma, Wilfred,(2011) «Government Failure, Four Types», *Journal of economic issues.*, Vol... 45,pp 593-604.
- 26- Fike, Rosemarie and Gwartney, James,(2015) «Public Choice, Market Failure, and Government Failure in Principles Textbooks», *the journal of economic education*, 46(2), pp 207–218.
- 27- Gruber, jonathan, , (2013) *Public Finance and Public Policy*, Charles Linsmeier, fourth edition.
- 28- Grand , Julianle ,(1991) «the thory of Government failour»,*British Journal of Political Science*,vol 21,pp423-442
- 29- Keech, William R., munger, Michael C.,(2015) «The anatomy of government failure», *Public Choice*,vol164,pp 164:1–42 .
- 30- Nicholson walter, Snyder Christopher,(2012), *Microeconomic Theory: Basic Principles and Extensions*, Eleventh Edition, Joe Sabatino publication.
- Stiglitz, Joseph e. and rosenbard, jay k,(2015) . *Economics of the Public Sector*. fourth edition., Norton

اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در شکل‌گیری تمدن اسلامی در جریان عاشورا^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۷

دکتر محمدهادی همایون*

دکتر حسن بشیر**

صالح عبدالهی نسب***

چکیده

مقاله حاضر تحقیقی است با رویکرد کیفی و روش داده‌بنیاد (Grounded Theory) که با نگاهی نوین به پدیده عاشورا، درصدد رسیدن به نقشه ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در سال ۶۱ هجری بوده است تا مسیر تمدنی که خداوند متعال، برای آن حضرت ترسیم کرده را از متن تاریخ استخراج کرده و به این پرسش پاسخ دهد که «اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در شکل‌گیری تمدن اسلامی در جریان عاشورا چیست؟» ضرورت انجام این پژوهش از دو جهت بوده است؛ اول آنکه تاکنون مقاله‌ای که صرفاً به متن خود تاریخ با تکیه بر منابع دست اول معتبر پرداخته باشد، در خصوص عاشورا انجام نگرفته است. دوم: اینکه با هدف رسیدن به اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام)، اساساً پژوهشی ثبت نشده بود. لذا مقاله حاضر، با روش داده‌بنیاد انجام گرفته است. محقق ابتدا به بررسی سیره تمدنی انبیاء در قرآن و سپس سیره تمدن‌سازی پنج تن آل‌عبا (علیه‌السلام) پرداخته تا مسیر تمدن‌سازی را در نگاه قرآن کریم و تاریخ اسلام تعریف کند. در نهایت به کمک ۳۱ منبع عاشورایی معتبر به تاریخ امام حسین (علیه‌السلام) پرداخته تا اینکه نهایتاً الگوی ارتباطی-تمدنی امام حسین (علیه‌السلام)، استخراج شد.

داده‌های تحقیق در دو دسته زیر طبقه‌بندی شدند:

- ۱) اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در گفتار (۲۱ زیرگروه): «دعوت‌ها»، «دعاها و نفرین‌های امام» و...
- ۲) اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در رفتار (۵ زیرگروه): «هیبت ظاهری امام»، «آداب سخنوری و استفاده از اصول اقناع» و...

واژگان کلیدی: عاشورا، کربلا، امام حسین (علیه‌السلام)، تمدن، ارتباطات

۱. این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده مسئول در دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام) است.

homayoonisu.ac.ir

* استاد دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، تهران، جمهوری اسلامی ایران

bashir@isu.ac.ir

** استاد دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، تهران، جمهوری اسلامی ایران

*** دانشجوی دکتری علوم ارتباطات از واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد (نویسنده مسئول)، تهران، جمهوری اسلامی ایران.
salehsfon24@gmail.com

مقدمه

گفتار و سیره اهل‌بیت (علیهم‌السلام) همواره، برای بشریت الگو بوده است. خداوند متعال انبیا و پیامبرخاتم (ص) و نهایتاً جانشینان بر حق آن حضرت را برای تحقق اهداف خود ارسال کرده است. مطابق آیات قرآن، چهارده نور مقدس (علیهم‌السلام)، ضمن تزکیه، تعلیم و حکمت‌دادن به بشریت (سوره جمعه، آیه ۲)، مأمور به برپایی حکومت عدل الهی نیز هستند (سوره حدید، آیه ۲۵، سوره بقره آیه ۲۱۳) و همانند همه انبیاء^۱ مأموریت‌هایی خاص خود و به حسب شرایط زمانی و مکانی خود از جانب حق تعالی داشتند.

پس از حدود ۸ هزار سال ارسال انبیاء، با انتقال رسالت به امامت توسط نبی خاتم (ص) در روز عید غدیرختم، باب جدیدی به نام «امامت» بر روی جهانیان گشوده شد. پس از دوران رسالت خاتم النبیین (ص)، مقطع عاشورا و حیات امام حسین (علیه‌السلام) به دلیل اینکه جداکننده آشکار حق و باطل در تاریخ اسلام می‌باشد، بسیار حائز اهمیت است. به همین خاطر این مقاله در این مقطع تاریخی و به بیان دقیق‌تر «از مدینه تا مدینه» انجام گرفته است؛ زیرا آغاز حرکت امام حسین (علیه‌السلام) بعد از مرگ معاویه و به منصب نشستن یزید بود که منجر به خروج و حرکت آن حضرت از مدینه به سمت مکه و نهایتاً به عراق شد. چون آن حضرت تا زمان حیات معاویه، بر خلاف عهد برادر خود امام حسن (علیه‌السلام) عمل نکرد و به صلح برادر خویش، پایبند بود. همچنین منتهای حرکت امام حسین (علیه‌السلام) به نوعی تا بازگشت کاروان اسارت به مدینه به طول انجامید و کاروان اسرا، ثمره‌بخش حرکت تاریخی امام حسین (علیه‌السلام) شدند.

۱. در واقعه غدیر خم رسالت نبوی (ص) به دست خود آن حضرت به امام علی (ع) و سپس ائمه اطهار (ع) منتقل شد.

در این مقاله گزاره‌های گفتاری و رفتاری امام حسین (علیه‌السلام) از ۳۱ منبع عاشورایی معتبر استخراج و در دو گروه «گفتار» و «رفتار» طبقه‌بندی و در بخش «دستاوردهای مقاله» به تفصیل به آن پرداخته خواهد شد.

۱. سؤال تحقیق

اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین(علیه‌السلام) در شکل‌گیری تمدن اسلامی در جریان عاشورا چیست؟

۲. پیشینه تحقیق

در این میان بین تحقیقاتی که تاکنون انجام شده، کتاب‌هایی که تألیف شده و پایان‌نامه‌ها و مقالاتی که به رشته تحریر در آمده است، موارد زیر در دایره پیشینه تحقیق به شمار می‌روند:

۱-۲. کتاب‌ها

- انسان ۲۵۰ ساله (مجموعه بیانات مقام معظم رهبری)، سال ۱۳۹۲ یکی از منابع جدی که در دهه اخیر سبب شد تا نگاه اندیشمندان اسلامی به ویژه در ایران به تاریخ ائمه تغییر کند، مجموعه بیانات رهبری درباره زندگانی ائمه اطهار (علیه‌السلام) بود که در کتاب انسان ۲۵۰ ساله به چاپ رسید که یکی از منابع پیشینه این مقاله به شمار می‌رود.

محقق در پژوهش خود بنا دارد که ضمن در نظر داشتن این نوع نگاه تحلیلی به تاریخ امام حسین(علیه‌السلام)، اصول و مؤلفه‌های ارتباطی آن حضرت را استخراج کند.

- تاریخ تمدن و ملک مهدوی، از محمدهادی همایون، سال ۱۳۹۷ مؤلف در این کتاب ضمن پرداختن به مباحث ناظر به سرفصل «تمدن»، بیان می‌دارد که برای رسیدن به راهبردهای روشن در خصوص وظایف شیعیان و حکومت اسلامی در دوران غیبت و حرکت جدی به سمت ظهور ناچاریم از زاویه‌ای جدید و کاملاً متفاوت تاریخ زندگی بشر را از ابتدا تا دوران معاصر مورد بررسی قرار دهیم و تلاش کنیم ضمن تعیین جایگاه خود در این فرایند، پیوستگی معنی‌دار و اتصالی تاریخی و

تمدنی میان وقایع و حوادث به ظاهر پراکنده تاریخ بشر بیابیم. در این بررسی آنچه محور تلاش‌ها قرار خواهد گرفت، رویکرد تمدنی به موضوع مهدویت خواهد بود (همایون، ۱۳۹۳، ص. ۶۹).

نقطه افتراق اندیشه مؤلف در کتاب با هدف این مقاله، در این است که کتاب فوق بر مقدمات و مؤخرات عاشورا متمرکز شده است در حالیکه محقق در مقاله پیش‌رو بنا دارد که بر روی خود پدیده عاشورا متمرکز شود.

• سیری بر سیره تمدن ساز اهل بیت (علیه‌السلام)، از محمدحسین الهی‌زاده، سال ۱۳۹۴

مؤلف، کتاب خود را به چند بخش تقسیم کرده است: در بخش دوم از کتاب، به اقدامات مشترک اهل بیت (علیهم‌السلام) در مسیر تکامل تمدن توحیدی پرداخته است. یعنی اینکه ائمه اطهار (علیهم‌السلام) اصول و موازینی را که مشترکاً به آن قائل بودند و انجام دادند ذکر کرده است (اقدامات فرهنگی، اقدامات سیاسی، اقدامات اجتماعی). سپس در بخش سوم از کتاب به سیره تفکیکی اهل بیت (علیهم‌السلام) می‌پردازد. اینکه هر یک از ائمه اطهار (علیهم‌السلام) مسؤل تحقق چه بخشی از سیره ۲۵۰ ساله بودند.

نقطه افتراق کتاب با هدف پژوهش محقق در این است که اولاً نویسنده این کتاب غالباً به استناد روایات تصریح شده متن خود را تنظیم کرده و به بطن گفتگوها و کنش‌های امام حسین (علیه‌السلام) در دوران حیات خود با شیعیان، با دشمنان و... به جز در موارد مشهور پرداخته است.

• حیات سیاسی و فکری امامان شیعه، از رسول جعفریان، سال ۱۳۹۴

مؤلف در این کتاب عمدتاً از منظر سیاسی به سیره اهل بیت (علیه‌السلام) نگریسته و به سایر جنبه‌ها پرداخته است. همچنین وجه تمایز دیگر اینکه مؤلف مستندات خود را غالباً بر اساس گفتار اهل بیت (علیهم‌السلام) تبیین کرده و از سیره عملی و کنش‌های ارتباطی در تحلیل‌های خود بهره‌چندانی نجسته است.

۲-۲. پایان‌نامه‌ها

- قیام حسینی و انتظار مهدوی، از فاطمه سادات آقابراری، سال ۱۳۹۰
پژوهش فوق از نظر اینکه بین عاشورا و مهدویت ارتباط برقرار کرده و به نوعی مهدویت را نتیجه عاشورا دانسته همچنین الگوپذیری از عاشورا را امری ضروری قلمداد کرده، پیشینه تحقیق به شمار می‌رود.
- تأثیرپذیری قیام‌های شیعی از قیام کربلا تا دوران امامت امام‌رضا(علیه‌السلام)، از احمد اسدزاده، سال ۱۳۹۷
این نوشتار صرفاً از این نظر که به تأثیر عاشورا در نسل‌های آینده از منظر قیام و جنبش پرداخته، پیشینه پژوهش محقق محسوب می‌شود.
- ارتباط متقابل قیام امام‌حسین(علیه‌السلام) و قیام امام‌زمان(عج) از نظر آیات و روایات، از محمدامین مهدوی، سال ۱۳۹۰
نویسنده این تحقیق علت و اهداف قیام کربلا و ظهور حضرت مهدی(عج) را اصلاح و مقابله با ظلم بیان کرده است. همچنین بین عاشورا و مهدویت ارتباط و یکسویی هدف قائل است، به همین خاطر این پژوهش نیز در پیشینه تحقیق محسوب می‌شود. وجه افتراق آن با این مقاله در این است که نویسنده صرفاً موارد مرتبطی را که در متن ظهور داشته را آورده و از تمسک به پله‌های عمیق‌تر معنا اجتناب کرده است.
- تحلیل و بررسی احتجاج‌های امام حسین(علیه‌السلام) و اصحاب(با تأکید بر مقطع تاریخی قیام حضرت از مدینه تا بازگشت اسرا و اهل بیت(علیهم‌السلام) به مدینه)، از علیرضا شهنسوازی، سال ۱۳۹۱
نویسنده در این پژوهش صرفاً گزاره‌هایی را بررسی کرده که فقط ناظر به احتجاجات حضرت با دشمنان بوده و نه جمیع موضوعات. به همین خاطر جامعیت ندارد ولی در عین حال به عنوان پیشینه قابل استناد است.
- تجزیه و تحلیل ادبی خطبه‌های اسرای کربلا از صدیقه بابایی، سال ۱۳۸۸

این مقاله ارتباط کلامی اهل بیت امام حسین (علیه السلام) را پس از شهادت آن حضرت تحت عنوان خطبه‌ها و البته در قالب ادبی بررسی کرده است. اما هدف این مقاله بررسی و تحقیق بر روی گفتار و عمل امام حسین (علیه السلام) است که یکی از جنبه‌های آن بلاغت زبان عرب می‌باشد. با این وجود به نوعی پیشینه تحقیق محسوب می‌شود.

۲-۳. مقالات

- سیره اهل بیت (علیهم السلام) در زمینه ماندگاری و انتقال پیام عاشورا، از محسن الویری و محمدعلی رحیمی، سال ۱۳۸۹
این پژوهش از این نظر که از منظر ارتباطات به عاشورا نگریسته به عنوان پیشینه پژوهش این مقاله محسوب می‌شود. وجه تمایز آن با مقاله حاضر در این است که این مقاله بنا دارد بدون در نظر داشتن الگوی ارتباطی خاص و معینی، اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه السلام) را از متن فرمایشات، تاریخ و سیره آن حضرت استخراج کند.
- تحلیل کارکرد ارتباطی رجزهای یاران امام حسین (علیه السلام) در قیام عاشورا، از علی وحیدی و محسن الویری، سال ۱۳۹۵
این پژوهش نیز از منظر ارتباطات به عاشورا نگریسته و به عنوان پیشینه پژوهش این مقاله محسوب می‌شود. اگرچه وجه افتراق آن در این است که صرفاً به رجزها پرداخته و آنها را بررسی کرده است.
- تحلیل کنش گفتاری خطبه امام حسین (علیه السلام) در روز عاشورا، از طاهره ایشانی و نیره دلیر، سال ۱۳۹۵
مؤلف این مقاله با در نظر داشتن لایه‌های زبانی، ویژگی‌ها و زوایای پنهان گفتار، به بررسی خطبه امام حسین (علیه السلام) در روز عاشورا پرداخته تا آن را بر اساس نظریه فلسفی جان آستین یافت کند. از این نظر که مؤلف قائل به زوایا و لایه‌های زبانی پنهان بوده، به عنوان پیشینه تحقیق محسوب می‌شود. وجه تمایز آن با این مقاله در آن است

که صرفاً به گفتار امام حسین (علیه‌السلام) در خطبه‌ی عاشورا و البته بر مبنای یک نظریه‌ی فلسفی موجود پرداخته است.

• پیوند عاشورا و مهدویت با رویکرد قرآنی، از طاهره ایمانی مقدم، سال ۱۳۹۵
تحقیق حاضر، برقراری ارتباط بین حیات فکری و سیاسی امام حسین (علیه‌السلام) و امام زمان (عج) را از منظر قرآن امری مؤثر و لازم دانسته که صرفاً از این حیث، پیشینه‌ی پژوهش به شمار می‌رود.

• ارتباط عاشورا و ظهور و بازتاب آن در جریان‌های سیاسی و رسانه‌ای معاصر، از محمد هادی همایون سال ۱۳۹۴

این پژوهش از این جهت که بین عاشورا و آخرالزمان ارتباط فکری و سیاسی قائل شده، به عنوان پیشینه‌ی تحقیق قابل استفاده است. وجه افتراق آن با این مقاله در این است که به نوعی اثرات و جلوه‌های عاشورا در آخرالزمان را مد نظر داشته و به متن عاشورا به طور مشخص پرداخته است.

• الگوی روابط انسانی عزت مدار با تأکید بر سیره امام حسین(علیه‌السلام)، از راضیه بدیعیان، ابراهیم میرشاه جعفری، محمدجواد لیاقت‌دار، سال ۱۳۹۰
مؤلف پژوهش با در نظر داشتن روایاتی از سیدالشهداء (علیه‌السلام) از جمله «زندگی با عزت بهتر است از زندگی با ذلت» فرض را بر این گذاشته که تمامی دستورات و کنش‌های امام حسین (علیه‌السلام) در دوران حیات‌شان بر مبنای همین عزت است. این مورد یکی از مفاد ارتباطی حیات امام حسین (علیه‌السلام) است که جایگاه آن فقط در اصول و مؤلفه‌های ارتباطی مستخرج مشخص می‌شود که در چه اولویتی با چه سازوکاری در سیره امام حسین (علیه‌السلام) قرار دارد.

۲-۴. جمع‌بندی از بخش پیشینه پژوهش

این منابع از نظر اینکه همگی به عاشورا نگاهی الگویی داشته یا عاشورا را متصل به بحث تمدن و آخرالزمان دانسته، با هدف این مقاله همراستا هستند. اما برتری این مقاله در قیاس با سایر مقالات و پژوهش‌ها، در این چند مورد خلاصه می‌شود: (۱) بهره‌گیری

از منابع دست اول و معتبر به صورت مطلق (۲) دخیل نکردن نظرات و دیدگاه‌ها و تحلیل‌های شخصی (۳) جامعیت داشتن این مقاله از نظر دسته‌بندی نتایج در مقطع عاشورا.

۳. چارچوب نظری

۳-۱. بستری برای خوانش و فهم تاریخ^۱

گفتمان از نظر فوکو، مجموعه قواعد، الگوها و معیارهایی است که در یک محدوده زمانی و مکانی ویژه، خود را بر افرادی که در آن محدوده قرار دارند، تحمیل می‌کند و انواع کنش‌های آنها را از آن رو که آن کنش‌ها بر اساس قواعد و معیارهای آن گفتمان شکل می‌گیرند، تحت تأثیر قرار می‌دهد (هارلند، ۱۳۸۰، صص. ۱۵۴-۱۵۵). فوکو بیش از آنکه بر نقش مؤلف به عنوان فاعل شناسا در شکل‌دهی به متن و معنای آن تأکید کند، بر نقش قواعد حاکم بر صورت‌بندی گزاره‌های موجود در دانش عصر حیات مؤلف تأکید می‌کند (میلز، ۱۳۸۲، صص. ۲۸-۳۰).

باید تأکید کرد که از منظر وی، این نویسنده نیست که می‌نویسد، بلکه گفتمان است که می‌نویسد، از آن رو که نویسنده راه فراری از گفتمان ندارد و گفتمان چنان بر وی چیره گشته که راهی برای برون‌رفت برایش باقی نمی‌گذارد، مؤلف آفریننده متن است، اما هر آغازی از سوی مؤلف برای آفرینش هر بخش از متن، املاء شده گفتمان عصر حیات اوست (بابروکی، ۲۰۰۵، صص. ۱۹۳-۱۹۵).

۳-۲. واژه تمدن

واژه «تمدن» از باب تَفَعُّل عربی و اسم مصدر فارسی است. پژوهشگران درباره تعیین ریشه لغوی کلمه «مدنیت» اختلاف نظر دارند، برخی آن را به «مدن» به معنای اقامت گزیدن در مکانی، تعریف کرده و گروهی دیگر آن را به «دان» باز می‌گردانند که ریشه واژه دین و به معنای خاضع شدن و اطاعت کردن است (عمید، ۱۳۷۶، ص. ۱۱).

۱. لازم به ذکر است که با وجود بهره‌مندی از نگاه فوکو در خوانش تاریخ و انجام این پژوهش، این مقاله بر مبنای هیچ نظریه خاصی انجام نگرفته است.

«در زبان عربی، در کنار اصطلاح تمدن، مترادف‌هایی مانند «حضاره»، «ثقافه» و «مدینه» آمده است. در قرآن کریم، از ریشه «م-د-ن» یا «ح-ض-ر» که در عربی واژه «حضاره» را از آن ساخته‌اند، واژه‌ای برای تمدن وجود ندارد ولی با این حال چند واژه قرآنی «امت»، «قریه» و «قرن» با این واژه ارتباط نزدیکی دارند و تقریباً همین معنا را می‌رسانند.» (قانع، ۱۳۷۱، صص. ۲۵-۳۰).

تمدن در زبان‌های اروپایی یعنی Zivilisation یا Civilization از لاتین Civis به معنای «شهروند» و یا از ریشه واژه انگلیسی Civil به معنای «مدنی» و «با تربیت اجتماعی» گرفته شده است. این واژه در فرهنگ‌های انگلیسی، با واژه‌های «با ادب»، «با نزاکت»، «قابل احترام» و «شهرنشین» مترادف آمده و در فرانسه به معنای «پیشرفت»، «ترقی» و «توسعه تحول» و «تطور» است (پهلوان، ۱۳۸۸، ص. ۳۶۲).

۳-۳. تعاریف تمدن

تمدن در اصطلاح تعاریف متعددی دارد. از جمله آنها تعاریف ذیل می‌باشد:

- «تمدن عبارت است از همه فعالیت‌های ذهنی و هر آنچه در بیرون از ذهن، در قالب فناوری‌های علمی، اختراعات، اکتشافات جدید، عمران، راه‌ها، شهرها، مساجد، قصرها و قلعه دیده می‌شود. بنابراین، تمدن در اینجا از معنی «فرهنگ» فراتر می‌رود و به «مدنیت» می‌رسد.» (حنفی، ۱۳۷۹)
- تمدن، مجموعه‌ای از پدیده‌های اجتماعی است که قابل انتقال بوده و جنبه‌های مذهبی، اخلاقی، زیباشناسی، فنی-علمی مشترک در یک جامعه یا چند جامعه مرتبط با یکدیگر را به خود می‌گیرد (ساروخانی، ۱۳۹۰، ص. ۱۵۱).
- «تمدن واقعیتی است چند لایه، چندسطحی، پویا و رو به رشد که در آن حیات بشری در ابعاد مختلف اعم از فلسفی، علمی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، هنری و ابزاری شکوفا می‌شود. انسان‌ها در هر یک از این زمینه‌ها به تولید و خلاقیت دست می‌زنند.» (برزویی، ۱۳۹۴، ص. ۳۷)

۳-۴. تعریف تمدن اسلامی

بر اساس تعاریف ذکر شده، «جوهره تمدن میل انسان به تکامل و پیشرفت» قابل بیان است. انسان با به فعلیت رساندن این زمینه‌ها به نحو والایی به زندگی خود توسعه و رشد می‌دهد.

با این فرض، اگر توجه کنیم که انسان موجودی تک ساحتی نیست و ظرفیت‌های معنوی انسان نسبت به ظرفیت‌های مادی‌اش اگر بیشتر نباشد، کمتر نیز نیست، نتیجه می‌گیریم که کامل‌ترین تمدن‌ها را فرهنگ‌هایی می‌سازند که نگاه تکاملی به تمام ابعاد وجودی انسان دارند (مظاهری، ۱۳۹۳، ص. ۱۳۷).

۳-۵. ارتباطات، تمدن، عاشورا

با در نظر داشتن تعاریف فوق می‌توان این گونه بیان کرد که رشد تمدن در زمینه‌های مختلف حیات بشری، ارتباط جدی و تنگاتنگی با سکان‌داران آن یعنی انسان‌ها دارد. انسان‌ها هستند که با بهره‌گیری از توانایی و دانش و تجربیات یکدیگر و به واسطه انواع رسانه، برای ارتقای جامعه خود تلاش کرده و تمدن زمانه خود را ساخته و تجربه بشری حاصل از آن را در اختیار آیندگان خود قرار می‌دهند. انتقال تجربیات، آموزش تخصص‌ها و مهارت‌ها، تنها به کمک «ارتباطات» میسر است.

رسانه‌ها یکی از عناصر زیر مجموعه نظام اجتماعی محسوب می‌شوند که بخش‌های مختلف نظام را به یکدیگر مرتبط می‌سازند و ضمن تأمین نظم و یکپارچگی درونی نظام، ظرفیت پاسخگویی آن را در بحران‌ها بر اساس واقعیت‌ها افزایش می‌دهند (مهدیزاده، ۱۳۹۳، ص. ۴۸).

برای بیان رابطه بین «ارتباطات» و «جریان عاشورا»، نظریه مک لوهان کمک فراوانی می‌کند.

بر اساس این دیدگاه، می‌توان این گونه بیان کرد که ارتباطات در عصر ائمه اطهار به دو شکل رسانه شفاهی و رسانه نوشتاری بروز داشته است. از زمان پیامبر (ص) تا خود عاشورا، رسانه منبر (ارتباط گروهی) همچنین تربیت فردی افراد (تحت عنوان دعوت به

دین و آیین الهی) نقش اساسی را ایفا می‌کرد. شاهد مثال این امر، آیات فراوان قرآن کریم از دعوت‌های فردی و گروهی پیامبر(ص)، و روایات و تاریخ ائمه(علیهم‌السلام) از تربیت شیعیان است. امام حسین(علیه‌السلام) از زمان حرکت خود از مدینه، تا لحظه شهادت خود، به فراوانی از رسانه‌ی منبر و ارتباط گروهی بهره می‌جستند تا شیعیان را به تأمل دوباره در سنت نیمه زنده‌ی جد خود رسول خدا(ص) دعوت کرده و آن را احیا کنند. به عنوان مثال می‌توان به «خطبه‌خوانی‌ها» اشاره کرد. رسانه‌ی شفاهی مک لوهان، در تمامی ادوار تاریخ ائمه اطهار(علیهم‌السلام) رسانه‌ی اصلی به شمار می‌رود. با این وجود رسانه‌ی نوشتاری و چاپ(به معنای اولیه‌ی خود و نه اصطلاح رایج امروزی)، عامل جدی و مهم برای انتقال تمدن اسلامی و کلام و تاریخ اهل بیت(علیهم‌السلام) به ویژه تاریخ عاشورا تا به امروز بوده است.

پس از شهادت امام حسین(علیه‌السلام) و یاران با وفای ایشان، با آغاز امامت سیدالعبادین(علیه‌السلام)، تربیت غلامان به مثابه رسانه‌ی گفتاری و شفاهی، و ترویج فرهنگ دعا و مناجات تحت عنوان صحیفه‌ی سجادیه به مثابه رسانه‌ی نوشتاری، دو نقش جدی در نگاهداشت سنت نبوی-علوی را داشته‌اند.

۴. چارچوب روشی

این مقاله بر اساس روش تحقیق «داده‌بنیاد یا Grounded Theory» انجام گرفته است. برای پاسخ به چرایی انتخاب این روش، بیان می‌شود که در موارد متعددی، از روش داده بنیاد استفاده می‌گردد از جمله:

- (۱) زمانی که هدف، درک محیطی باشد که شناخت کمتری از آن وجود دارد یا در گذشته چندان به وضوح بررسی نشده است؛
- (۲) اگر هدف از بررسی، دستیابی به پیچیدگی‌های یک پدیده و درک آن در زمینه‌های متعدد باشد، محقق به روشی از ساده‌کردن و مدیریت داده نیاز دارد، بدون آنکه این پیچیدگی و زمینه دست‌کاری شود، استفاده از این روش در چنین مواردی مفید است؛

۳) اگر هدف، درک فرآیند و شیوه تجربه افراد باشد و اینکه این افراد چگونه این تجربه‌شان را تفسیر می‌کنند (مورس و ریچاردز، ۲۰۰۲).
از محیط عاشورا، پژوهشی که ناظر به درک محیط و شناخت دقیق آن باشد و جامعیت داشته باشد، نگاشته نشده است. محقق نیز به دنبال درک زندگی امام حسین (علیه السلام) بدون دستکاری (اعمال نظرات شخصی) است.
نظریه‌پردازی داده‌بنیاد، معمولاً بر سطح خرد (نه کلان) متمرکز است و بر تفسیری مداوم بین تحلیل و داده‌ها تأکید دارد؛ زیرا هدف، استخراج الگو بر مبنای داده‌های جمع‌آوری شده است (ایمان و محمدیان، ۱۳۸۷، ص. ۳۶) با این توصیف و با در نظر داشتن مسأله پژوهش، مناسب‌ترین روشی که برای مقاله حاضر پیشنهاد می‌شود، «داده‌بنیاد» است.

با مراجعه به ۳۱ منبع معتبر دست اول عاشورایی (حدود ۲۵۰۰ صفحه)، گزاره‌هایی که امام حسین (علیه السلام) فرموده بودند یا اینکه در رفتارشان جلوه داشته، در ۳۴۷ کد باز طبقه‌بندی شد. به عبارت ساده‌تر هر گزاره‌ای که به نوعی فرمایش یا رفتاری از امام حسین (علیه السلام) را در برداشت، در جدولی آورده و سپس اهم موضوعات برجسب‌گذاری شد تا کدهای باز تشکیل شود. در بین کدهای باز، دسته‌بندی بر اساس برجسب‌ها صورت گرفت و موارد مرتبط در ردیف‌های یکسان قرار گرفتند تا کدهای محوری را در ۵۵۸ دسته مشابه به خود اختصاص دهند. در آخر با تحلیل دقیق‌تر بر روی کدهای محوری و طبقه‌بندی آنها از نظر موضوع و الصاق برجسب‌های مشترک، کدهای انتخابی در ۲۶ دسته رفتاری-گفتاری طبقه‌بندی شدند که همان دستاوردهای مقاله هستند.

۴-۱. منابع تحقیق

در خصوص انتخاب منابع تحقیق، به جهت اهمیت بالایی که هدف تحقیق دنبال می‌کند، منابع نیز باید دست اول، معتبر و کامل باشند. در بین ۱۰ها و صدها کتاب و

منبع عاشورایی، مجموعه ۳۱ عنوان کتاب معتبر را حجت الاسلام ری شهری در دانشنامه امام حسین(علیه السلام) معرفی کرده‌اند که منابع این مقاله به شمار می‌روند. عبارتند از:

- ۱) تَسْمِيَهُ مَنْ قُتِلَ مَعَ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ مِنْ وُلْدِهِ وَ إِخْوَتِهِ وَ أَهْلِ بَيْتِهِ وَ شِيعَتِهِ
- ۲) الطبقات الكبير
- ۳) أنساب الأشراف
- ۴) الأخبار الطوال
- ۵) تاريخ يعقوبى
- ۶) تاريخ الامم و الملوك (تاريخ الطبرى)
- ۷) العقد الفريد
- ۸) مقاتل الطالبين
- ۹) المعجم الكبير
- ۱۰) شرح الأخبار
- ۱۱) كامل الزيارات
- ۱۲) الأمالى
- ۱۳) المستدرک على الصحيحين
- ۱۴) الإرشاد
- ۱۵) فضل زيارة الحسين(عليه السلام)
- ۱۶) مصباح المتهجد
- ۱۷) الأمالى الخميسيه
- ۱۸) روضه الواعظين و بصيره المتعظين
- ۱۹) إعلام الورى بأعلام الهدى
- ۲۰) مقتل الحسين(عليه السلام)
- ۲۱) تاريخ مدينه دمشق
- ۲۲) الخرائج و الجرائح

- ۲۳) مناقب آل ابی طالب
- ۲۴) المزار الكبير
- ۲۵) الكامل فی التاريخ
- ۲۶) مُثیر الأحران و منیر سبل الأشجان
- ۲۷) تذکره الخواص
- ۲۸) الملهوف علی قتلی الطفوف (لهوف)
- ۲۹) کشف الغمه فی معرفه الأئمه
- ۳۰) سیر أعلام النبلاء
- ۳۱) البدايه و النهايه

۴-۲. مبانی تاریخی

۴-۲-۱. هدف مشترک ارسال انبیاء و ائمه (علیهم السلام)

- علت ارسال انبیاء و فرستادگان الهی را از بُعد معاد می توان مورد بررسی قرار داد. از آنجا که بشر خطاکار بوده و عقل او ناقص، به راهنما برای زندگی در دنیا نیازمند است. این راهنما مطابق با روایاتی چون حدیث ثقلین^۱ یا -به مضمون- آیه دوم سوره جمعه، به دو دسته «کتاب الله» و «عترت» تقسیم می شوند که برای دستگیری از بشریت در دنیا و آخرت برای نوع انسان فراهم آمده است.
- انبیای الهی و در میان ایشان پیامبرخاتم (ص) و فرزندان پاک ایشان آمده اند تا بشریت و جهان خلقت را به حکومت عدل الهی و برپایی آن دعوت کنند. در این میان به آیه ۲۱۳ سوره بقره اشاره می شود که مرحوم علامه طباطبایی در تفسیر شریف المیزان (طباطبایی، ۱۳۹۰، صص. ۱۱۲-۱۱۳؛ موسوی، ۱۴۲۱، صص. ۱۶۸-۱۶۹) ذیل این آیه نکاتی ارزنده آورده اند که از بیان آنها به علت اختصار، اجتناب می شود.

۱. إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ مَا إِنْ تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضِلُّوا كِتَابَ اللَّهِ وَ عِثْرَتِي أَهْلَ بَيْتِي وَ إِنَّهُمَا لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَيَّ الْحَوْضِ (مفید، ۴۱۳، ص. ۲۳۳) و (ابن بابویه، ۳۸۱، ص. ۴۱۵).

چنانچه بستر لازم یعنی همان عدل در جامعه فراهم نباشد، کلام خداوند و اهل بیت(علیه‌السلام) به خوبی تبیین و اجرایی نخواهد شد. آیات و روایات فراوانی در این باره آمده که به تلاش انبیا در این راستا می‌پردازد. در این میان سیره‌هدایتگری انبیای اولوالعزم (به ترتیب تاریخ) از قرآن استخراج شده و در بخش زیر ارائه می‌گردد.

۴-۲-۲. بررسی سیره انبیاء در قرآن

۴-۲-۲-۱. حضرت نوح

سیره حضرت نوح(علیه‌السلام) در طول ۹۵۰ سال از عمر آن حضرت، یک کلیدواژه اصلی دارد و آن «دعوت» است (عبدالهی، ۱۴۰۰، صص. ۳۶-۳۹).

۴-۲-۲-۲. حضرت ابراهیم(علیه‌السلام)

سیره تمدنی آن حضرت دو شاخصه اصلی دارد: دعوت از نزدیکان و مبارزه با شرک، بنای پایگاه امن توحیدی برای مؤمنان(بنای کعبه) (عبدالهی، ۱۴۰۰، صص. ۳۹-۴۵).

۴-۲-۲-۳. حضرت یوسف(علیه‌السلام)

سیره حضرت یوسف(علیه‌السلام) دو دستورکار اصلی دارد: خودسازی و تزکیه نفس، ورود به کاخ عزیز مصر و تلاش برای برقراری عدالت در جامعه (عبدالهی، ۱۴۰۰، صص. ۴۵-۴۹).

۴-۲-۲-۴. حضرت موسی(علیه‌السلام)

سیره هدایتی حضرت موسی(علیه‌السلام) دو بخش دارد: مبارزه با نظام طغیان‌گر فرعونیان برای تداوم بخشیدن به حرکت تمدنی و توحیدی و دیگری ساماندهی این حرکت توحیدی با همراهی بنی‌اسرائیل (عبدالهی، ۱۴۰۰، صص. ۴۹-۷۰).

۴-۲-۲-۵. حضرت سلیمان(علیه‌السلام)

در بین انبیاء، بارزترین و مشهودترین قدرت حکومتی به حضرت سلیمان(علیه‌السلام) تعلق دارد. خداوند به آن حضرت قدرتی بی‌مانند عطا فرمود از تسخیر بادها گرفته تا

همراهی اجنه و شیاطین و دارا بودن قوه منطق الطیر تا به کمک آن جلوه‌ای از حکومت انبیاء در سایه عدل را نمایان کند (عبدالهی، ۱۴۰۰، صص. ۷۰-۷۴)

۴-۲-۲-۶. حضرت عیسی (علیه السلام)

برجسته‌ترین بخش سیره تمدنی آن حضرت، بشارت ظهور پیامبر خاتم(ص) است. به عبارتی آیین مسیحیت را به دین مبین اسلام پیوند داده و پرچم حاکمیت الهی را به دست مسیر متکامل‌تر و عالی‌تر یعنی اسلام ناب نبوی سپرد (عبدالهی، ۱۴۰۰، صص. ۷۴-۸۸)

۴-۲-۲-۷. پیامبر خاتم، حضرت محمد(ص)

انبیای عظام الهی یکی پس از دیگری سنگ‌های بنای عظیم «تمدن توحیدی» را چیدند تا به هنگامه رسالت خاتم آن‌ها، پیامبر اعظم(ص)، این بنا به پایان رسید. بدین‌سان، ثمره تلاش همه انبیای الهی در قالب «تمدن اسلامی» نمودار شد. اقدامات شاخصی که آن حضرت، در راستای شکل‌گیری تمدن اسلامی و استحکام بخشی به آن پس از رسیدن به مقام نبوت انجام دادند، به شرح زیر است:

- تشکیل نخستین گروه ایمانی با حضرت علی(علیه السلام) و خدیجه(س) (مزمل: ۱-۱۱)

- دعوت عشیره و خانواده خود با نزول آیه ۲۱۴ سوره شعراء و به مدت سه سال.
- انتخاب پایگاهی امن و ثابت در مدینه برای تربیت انسان‌ها با تأسیس مسجدالنبی(ص)
- ایجاد پیوند برادری بین مهاجرین و انصار به منظور رفع تبعیض‌های نژادی و قبیله‌ای (عدالت)
- مبارزه با مشرکان و منافقان در تمام مدت ۲۳ سال.
- حجه‌الوداع و انتقال رسالت به امامت در روز غدیر خم (نزول آیه ۶۷ سوره مائده).

۴-۲-۳. مقدمات شکل‌گیری نهضت امام حسین(علیه‌السلام)

۴-۲-۳-۱. دوران حیات امام علی(علیه‌السلام)

امام علی(علیه‌السلام) از کودکی در دامان رسول اکرم(ص) پرورش یافت و از سرچشمه زلال هدایتش، بهره‌مند گردید. آن حضرت از اولین افرادی بود که به پیامبر خاتم(ص) و رسالت وی ایمان کامل آورد و مطابق سنت آن حضرت عمل کرد.

امام علی(علیه‌السلام) کوشید با محکوم ساختن سقیفه و آثار و نتایج آن و با خودداری از بیعت و ایستادگی در برابر آن توطئه، امور را به جایگاه اصلی خود بازگرداند ولی این تلاش سودی نبخشید.

امام باید یکی از این دو گزینه را انتخاب می‌کرد: ۱) فروپاشی دولت از جنبه سیاسی و بین‌المللی برای همیشه ۲) حفظ و مراقبت از حکومت با وجود زمامدارانی نالایق و درصدد تحریف.

اینطور از متن تاریخ برمی‌آید که امام علی(علیه‌السلام)، گزینه دوم را انتخاب کرده‌اند.^۱

در ایامی که حکومت به دست مدعیان خلافت افتاده بود، امام(علیه‌السلام) افزون بر توجه به گردآوری قرآن و تفسیر آن و آشنا کردن و آگاه ساختن مردم بر معانی و حقایق کتاب الهی، از اشتباهات فرمانروایان در راستای درک و فهم و اجرای احکام دین اسلام جلوگیری کرد و به تشکیل جمعیتی نیکاندیش و شایسته پرداخت که ضمن اعتقاد به برنامه‌ریزی پیشگامانه نبوی و رهبری اسلامی، بر گسترش و تبلیغ آن مراقبت نماید و در مسیر پیاده کردن و اجرای آن، از خود گذشتگی نشان دهند (حکیم و غریباوی، ۱۳۸۴، صص. ۱۹-۲۹)

۱. بحث پیرامون این سخن فراوان است که برای مطالعه بیشتر می‌توان به منابع تاریخی مراجعه کرد.

۴-۲-۳. نقش حضرت زهرا(س)

حضرت زهرا(س) دخت پیامبر خاتم(ص) و تربیت یافته مکتب نبوی است. از بدو کودکی در معیت پدر و مادر خویش سختی‌های فراوان دیده، رنج‌ها و آزارها کشیده و در همین مکتب به مقام ام‌ابیه رسید.

در باب شخصیت حضرت صدیقه(س)، عملکرد و تلاش‌های مجاهدانه در مسیر ولایت و امامت و اسلام ناب، سخن فراوان است که به دو نقش جدی حضرت فاطمه(س) اکتفا می‌شود:

- ۱) همراهی و همگامی با رسول خدا(ص) و وصی ایشان امام علی(علیه‌السلام)
- ۲) تربیت شایسته فرزندان به ویژه امام حسن(علیه‌السلام) و امام حسین(علیه‌السلام) و آماده سازی آن دو امام همام برای پیشبرد رسالت پیامبر(ص).

۴-۳-۲. دوران حیات امام حسن(علیه‌السلام)

آن حضرت در دوران خلافت عمر، به سن جوانی پا نهاد و در کنار پدر ارجمندش به آشنا ساختن مردم با معارف دین و حل مشکلات آنان همت گمارد.

امام حسن(علیه‌السلام) در دوران عثمان نیز در کنار پدر بزرگوارش قرار داشت و در راه پیشبرد اسلام، خالصانه تلاش و فعالیت می‌کرد و در جهت پایان دادن به فساد و تباهی در دوران خلافت عثمان همگام با پدر بود و هر دو مخالف کشته شدن عثمان بودند و در این هدف، از هیچ تلاشی فروگذار نکردند.

امام مجتبی(علیه‌السلام) در تمام عرصه‌هایی که پدر بزرگوارش به ایراد سخن می‌پرداخت و اقداماتی که انجام می‌داد در کنار آن حضرت و در تمام جنگ‌های آن بزرگ‌مرد، در رکاب پدر حضور داشت.

پس از دیدن سختی‌های دوران امیرالمؤمنین(علیه‌السلام)، با شهادت آن حضرت، مردم کوفه، مهاجر و انصار پیرامون امام مجتبی(علیه‌السلام) جمع شده و با ایشان که جانشین امام علی(علیه‌السلام) بود، دست بیعت دراز کردند.

به موازات آن، معاویه و امویان ساکت ننشسته بلکه برای بهم ریختن بیعت و ایجاد تفرقه بین علویان تمام تلاش خود را کردند.

امام مجتبی(علیه‌السلام) می‌بایست برای جهانیان از تمام کینه‌ها و حیل‌های خاندان بنی امیه در مورد خاندان پیامبر(ص) و مسلمانان، پرده بردارد. در مقابل معاویه با پیشنهاد زر و مقام، بسیاری از بیعت‌کنندگان آن امام را به سمت خود کشاند. از طرفی جنگ با مسلمانان، به نفع حکومت معاویه نبود، در نتیجه آن بزرگوار در آن فضای پرتنهاب، برای جلوگیری از آشفتگی بیشتر اوضاع، از خلافت چشم‌پوشی کرد.

در نهایت، انتخاب مسیر صلح از ناحیه امام‌حسن(علیه‌السلام) در جهت تحقق منافع و اهداف برجسته و بلندآیین مقدس اسلام، در اوج حکمت و دوراندیشی آگاهانه سیاسی صورت پذیرفت (حکیم و غریب‌اوی، ۱۳۸۴، صص. ۲۰-۲۶)

۴-۳-۲-۴. دوران حیات امام حسین(علیه‌السلام)

تا زمان حیات معاویه، امام حسین(علیه‌السلام) حرکت خود را آغاز نکرده بود. پس از مرگ معاویه، با روی کار آمدن یزید و علنی شدن فسق و گناه تحت عنوان دین اسلام، نهضت امام‌حسین(علیه‌السلام) آغاز شد.

با مرگ معاویه و جانشینی فرزند او یزید، ایجاب می‌کرد تا همگان با او بیعت کنند. از آنجایی که معاویه پیش از مرگ خود به یزید، از لزوم بیعت امام، هشدارهای فراوان خود را داده بود، یزید ترس و اضطراب مضاعفی داشت تا امام را به بیعت با خود وادار کند تا مبدا قیامی علیه حکومت نوپای او شکل بگیرد.

اما آن حضرت بر تمامی پیشنهادات بیعتی که به ایشان می‌شد، دست رد زد. امام تنها راه و مؤثرترین راه ممکن را برای مبارزه با فسق و ظلم علنی یزیدبن معاویه، و برقراری عدل الهی، قیامی روشنگرانه و بصیرت‌بخش برای تمامی نسل‌های بشر می‌دانست. اهمیت و ضرورت این بحث بر همگان آشکار است، به همین خاطر برای رسیدن به الگوی ارتباطی-تمدنی امام حسین(علیه‌السلام) به منابع معتبر مراجعه کرده و دستاوردهای این مقاله در ادامه ذکر شده است.

۳-۴. دستاوردهای مقاله

دستاوردهای این مقاله در ادامه ذکر و شرح داده می‌شود:^۱
جدول ۲. کدگذاری محوری و انتخابی، اصول و مؤلفه‌های از تباطی امام حسین (علیه‌السلام) در شکل‌گیری تمدن اسلامی در عاشورا

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری
۱) مخالفت با حکومت آل سفیان	۱) خروج امام حسین (علیه‌السلام) بر یزید
۲) دعوت‌ها	۲) وصیت امام حسین (علیه‌السلام) به محمد بن حنفیه: دلیل قیام امام، اصلاح امت جد خود پیامبر (ص)، احیای امر به معروف و نهی از منکر کنم و عمل به سیره رسول الله (ص) و علی (علیه‌السلام) (عترت: پیامبر و امام علی)
۳) اهداف قیام امام	۳) نظرخواهی امام از عبدالله بن مطیع در خصوص حرکت امام به سمت مکه
۴) دعا‌های امام	۴) سخنان امام حسین (علیه‌السلام) کنار قبر جد خود رسول الله (ص): رسیدن نوبت به من امام، احب المعروف و انکر المنکر،
۵) نفرین‌های امام	۵) شرط امام برای حرکت به کوفه، همراستا بودن نامه‌ها با گفتار و نیت‌ها
۶) پیگیری اوضاع کوفه و کوفیان	۶) تعجیل امام در دریافت خبر از احوال کوفیان به واسطه مسلم
۷) توأسی به صبر	۷) ترس، عذر موجه برای انجام مأموریت مسلم نیست.
۸) گفتگو با دشمنان	۸) دعوت امام از اهل بصره
۹) گفتگو با اصحاب	۹) ..
۱۰) پیشگویی‌های امام	۱) بیان مجدد و تکرار خطبه، پس از اقامه نماز جماعت عصر
۱۱) مضامین عقیدتی در خطبه‌ها	
۱۲) مضامین اخلاقی در قالب شعر	
۱۳) مناجات‌های امام	
۱۴) چرایی حرکت به کوفه	
۱۵) تأکید بر عبرت‌گیری از تاریخ، لزوم انتقام در آخرالزمان	
۱۶) تأکید بر مفهوم «عزت و شهادت»	

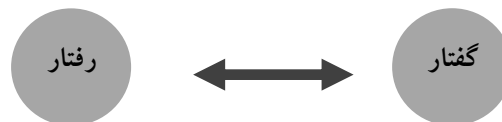
۱. جهت مطالعه کامل جدول کدهای باز به اصل پایان‌نامه می‌توانید مراجعه کنید (عبداللهی، ۱۴۰۰، صص. ۱۰۴-۳۱۷).

<p>۱۹) اقدامات رفتاری امام ۲۰) آداب سخنوری و استفاده از اصول اقناع ۲۱) قاطعیت امام(علیه‌السلام) در گفتار و کردار</p>	<p>۲) ویژگی‌های لباس: کهنه، آزاد و نه تنگ ۳) لباس تنگ، لباس ذلت است. ۴) درخواست ولید از امام برای بیعت مخفی و نه آشکارا و مخالفت امام حسین(علیه‌السلام) با اساس این بیعت ۵) مخالفت امام به آغازگری جنگ ۶) استمرار در دعوت ۷) شدت عطش امام(زبان دور دهان چرخاندن) ۸) لیخند تحقیرآمیز امام پس از توهین شمر به امام(لحظة شهادت) ۹) گریه شدید امام در مصیبت هانی و مسلم ۱۰) ...</p>
<p>۲۲) توحید باوری ۲۳) معاد باوری</p>	<p>۱) نظر امام در مورد حرکت به کوفه «تسلیم بودن به قضای الهی» ۲) بلایا و مصیبات به دست خداوند، آسایش و رفاه هم به دست خداوند ۳) ادامه حرکت امام به مسیر خود(با وجود شهادت مسلم و هانی) ۴) و...</p>
<p>۲۴) بهره‌مندی از قرآن با قرائت آیات</p>	<p>۱) پاسخ امام به سؤال یکی از دشمنان، در مورد حرمت خاندان اهل بیت(علیه‌السلام): قرائت آیه ۳۳ آل عمران ۲) بیم شهادت امام، و پاسخ امام با آیه ۵۱ سوره توبه ۳) قرائت آیه استرجاع(۱۵۶ سوره بقره) پس از شنیدن خبر شهادت مسلم و هانی ۴) قرائت آیه ۸۸ سوره قصص هنگام رسیدن به کربلا با مضمون فناپذیری همه کائنات جز خداوند</p>

<p>(۲۵) اهتمام جدی به معرفی اهل بیت (علیه السلام) به ویژه پیامبر (ص)</p>	<p>(۵) ... (۱) ساطع شدن نور، از کنار قبر پیامبر (ص) هنگام وداع امام حسین (علیه السلام) (۲) وعده پیامبر (ص) به امام حسین (علیه السلام) برای شهادت ایشان در خواب (۳) شور و شوق یوسف وار امام به دیدار اجداد خویش (۴) تبیین جایگاه الله و رسولش (۵) یادآوری حدیث نبوی: حرمت خلافت آل ابی سفیان (۶) ...</p>
<p>(۲۶) اهتمام امام به خانواده در گفتار</p>	<p>(۱) انتقال امامت به امام سجاد (علیه السلام) قبل از شهادت امام حسین (علیه السلام) توسط امام حسین (علیه السلام) (۲) درخواست امام از خواهر برای وداع با طفل شیرخواره پس از اعلام استغاثه (۳) نقش موثر حضرت زینب (س) در مصیبت علی اکبر (علیه السلام) (حضور به کنار برادر) (۴) همراه کردن خانواده با خود در حرکت به مکه (۵) ...</p>
<p>(۲۷) پس از عاشورا (پرچمداران اسارت)</p>	<p>(۱) خطبه امام سجاد (علیه السلام) در شام: معرفی عترت (پیامبر (ص) و امام علی (علیه السلام)) (۲) مخالفت جدی حضرت زینب با خرید و فروش کنیز در مجلس یزید (۳) اعطای پاداش به مرد شامی به جهت رفتار نیکو با اسرای اهل بیت (علیه السلام) به پیشنهاد دختر امام حسین (علیه السلام)</p>

	<p>۴) سکوت‌های مکرر امام سجاده(علیه‌السلام) در مجلس ابن زیاد</p> <p>۵) قرائت آیات: ۱۴۵ سوره آل عمران، ۴۲ سوره زمر در پاسخ به توهین‌های یزید توسط امام سجاده(علیه‌السلام)</p> <p>۶) و...</p>
--	---

لازم به ذکر است که نمی‌توان بین دو مقوله «گفتار» و «رفتار» تفکیک کامل قائل شد زیرا همواره بین این دو ارتباط مستقیم وجود دارد. دسته‌بندی‌هایی که در این نگارش، ذیل این دو عنوان معین شده، صرفاً از جهت غلبه موضوع بوده است:

(نمودار ۱. ارتباط دوسویه و تنگناک بین دو مقوله «گفتار» و «رفتار»)

۴-۳-۱. اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین(علیه‌السلام) در گفتار:

گزاره‌های این دسته، خود به ۲۱ زیرگروه طبقه‌بندی شدند.

۴-۳-۱-۱. مخالفت با حکومت آل سفیان

در جای‌جای تاریخ، امام حسین(علیه‌السلام)، به معرفی شخصیت یزید که فردی اهل شراب، فاسق و زنازاده هست، اشاره می‌کند. منش او را مخالف سیره پیامبر(ص) دیده و بیعت با او را نیز مخالف امر الهی می‌داند.

۴-۳-۱-۲. دعوت‌ها

قابل تأمل است که گزاره‌های فراوانی از امام، به دعوت از گروه‌های مختلف و اشخاص گوناگون به صراط احدیت اختصاص داده شده است.

۴-۳-۱-۳. اهداف قیام امام(علیه‌السلام)

همچنین گزاره‌هایی از فرمایشات امام حسین(علیه‌السلام) به تشریح هدف از قیام و این دعوت‌ها می‌پردازد. از جمله احیای معالم دین، بدعت‌گریزی، احیای سنت از بین رفته پیامبر(ص)، اتمام حجت، لزوم احیای امر به معروف و نهی از منکر و..

۴-۳-۱-۴. دعا‌های امام(علیه‌السلام)

در طی مسیر کاروان، امام به بهانه‌های گوناگون، عده‌ای را مشمول دعای خیر خود می‌فرمودند. حد اعلا‌ی دعای خیر را در لحظات شهادت اصحاب و یاران به ویژه بنی‌هاشم مسألت می‌کردند.

۴-۳-۱-۵. نفرین‌های امام(علیه‌السلام)

به موازات دعایی که در متن تاریخ از امام نقل شده، نفرین‌هایی ذکر شده است که تعدادش قابل تأمل است. به عنوان نمونه نفرین کوفیان، نفرین عمر بن سعد و..

۴-۳-۱-۶. توحید باوری، معاد باوری

در تمامی خطبه‌های امام حسین(علیه‌السلام)، در تمامی اتفاقات و رخدادها، اعتقاد امام به توحید و معاد و بروز آن موج می‌زند. به عنوان مثال؛ استمداد از خداوند هنگام حرکت به مکه مواردی است از توحید باوری امام؛ و اشاره به معاد و قیامت در وصیت خود به محمد بن حنفیه مثالی است از معاد باوری امام حسین(علیه‌السلام).

۴-۳-۱-۷. قرآن خوانی

در بررسی خطبه‌ها و فرمایشات امام حسین(علیه‌السلام)، به وفور ذکر آیات قرآن مشاهده می‌شود که حدوداً ۳۷ بار احصا شده است. استفاده امام از آیات قرآن غالباً در چهار موضع مشخص صورت می‌گرفته: «دفاع از حقانیت اهل بیت(علیه‌السلام)»، «ابراز ناراحتی از برخی امور»، «هنگام شهادت اصحاب و یاران» و «آیات برای بیان توکل امام به خداوند».

۴-۳-۱-۸. معرفی اهل بیت(علیه‌السلام) به ویژه پیامبر(ص)

چه در گفتار و چه در رفتار و کنش‌های امام حسین(علیه‌السلام)، ذکر و یاد حضرت محمد(ص)، امام علی(علیه‌السلام) و صدیقه طاهره(س) به وضوح به چشم می‌خورد. به جرأت می‌توان گفت که امام از هر فرصتی که دست می‌داد نسبت خود با پیامبر(ص) و امام علی(علیه‌السلام) را به مردم یادآوری می‌کرد.

۴-۳-۱-۹. اهتمام امام(علیه‌السلام) به خانواده در گفتار

خانواده امام، هم از منظر خانواده بودن، هم از منظر پیغام‌رسانان واقعه کربلا برای پس از عاشورا، در نظر امام حسین(علیه‌السلام) از اهمیت بسیار قابل توجهی برخوردار است. در بازه تحقیق پژوهشگر یعنی مقطع حرکت از مدینه که امام خانواده خود را همراه خود آورد تا روز عاشورا و سخنان خاص امام با پیغام‌بران کربلا خصوصاً حضرت زینب(س) و امام سجاد(علیه‌السلام)، خانواده در نگاه امام بسیار حائز اهمیت بوده است.

۴-۳-۱-۱۰. پیگیری اوضاع کوفه و کوفیان

امام در چند مورد پیگیر احوال کوفیان شده مثل زمانی که از اصحاب در مورد عملکرد کوفیان سؤال کردند.

۴-۳-۱-۱۱. توأسی به صبر

در دسته‌بندی دیگر، امر امام به مقوله صبر، به وضوح و به فراوانی به چشم می‌خورد. اکثر این سفارش، به خانواده امام یعنی بنی هاشم و زنان اهل خیمه برای مصائب پس از شهادت امام بود.

۴-۳-۱-۱۲. گفتگو با دشمنان

در روز عاشورا، مخاطب گزاره‌های فراوانی از فرمایشات و خطبه‌های امام، دشمن بود.

۴-۳-۱-۱۳. گفتگو با اصحاب

گفتگوهای معدودی بین امام و اصحاب در تاریخ ذکر شده، از جمله: برداشتن بیعت از اصحاب به تواتر(منزل زباله، رسیدن کاروان به کربلا، شب عاشورا)، گفتگو پیرامون نبرد با دشمن(مشورت گرفتن)، اظهار ناراحتی و تأسف امام(علیه‌السلام) از شهادت اصحاب و یاران به ویژه بنی‌هاشم.

۴-۳-۱-۱۴. پیشگویی های امام(علیه السلام)

یکی دیگر از عناوینی که می شد به فرمایشات امام حسین(علیه السلام) اختصاص داد، همین پیشگویی ها است. مثل پیش بینی بیعت شکنی کوفیان.

۴-۳-۱-۱۵. مضامین عقیدتی در خطبه ها

عمده مضامین به کار رفته در خطبه ها در چند گروه طبقه بندی شدند: نكوهش دنیا، لزوم احیای سنت نبوی، اهمیت شهادت و اشتیاق امام به آن، وجوب ظلم ستیزی(تبری)، مقابله با اهل فساد، نرفتن زیر بار سلطه (هیئات من الذل).

۴-۳-۱-۱۶. مضامین اخلاقی در قالب شعر

عمده مضامین و مفاهیمی که امام در قالب شعر تبیین می کردند اخلاقی بوده که بعضاً از اهمیت جدی تری برخوردارند: شهادت طلبی، نكوهش دنیاپرستی، قناعت در دنیا و..

۴-۳-۱-۱۷. مناجات های امام(علیه السلام)

بدیهی است که مناجات امری شخصی بوده و به همین خاطر مناجات ها و دعا های امام به درگاه احدیت، تماماً در تاریخ بیان نشده است. با این توصیف، اوج مناجات امام را در شب عاشورا می توان دید که به خوبی نقل شده است.

۴-۳-۱-۱۸. چرایی حرکت به کوفه

امام اهداف خود را از این سفر این طور ذکر فرمودند: درخواست کوفیان از امام، حفظ حرمت خانه خدا، لزوم امتحان شدن مردم، لزوم جهاد با ظالمین و..

۴-۳-۱-۱۹. تأکید بر عبرت گیری از تاریخ، لزوم انتقام در آخر الزمان

برخی از جملات امام که البته به صورت پراکنده و محدود در متن تاریخ به چشم خورده، ناظر به لزوم عبرت گیری از تاریخ انبیای گذشته است.

۴-۳-۱-۲۰. تأکید بر مفهوم «عزت و شهادت»

غالب این گزاره ها مضامینی چون تقوا، ترس از قیامت، عزتمندی مؤمنان، شیرینی شهادت، ترس از مرگ ذلیلانه و.. دارند.

۴-۳-۱-۲۱. پس از عاشورا (پرچمداران اسارت)

پیغام عاشورا باید به همگان در همه جای جهان و همه نسل‌ها منتقل شود. برنامه‌ریزی امام حسین(علیه‌السلام) در تربیت و آماده‌سازی پرچمداران اسارت خصوصاً زینب کبری(س) و سیدالساجدین(علیه‌السلام) حاکی از این مهم است. پس از شهادت امام حسین(علیه‌السلام) پرچم نهضت بر دوش خواهر و پسر ارشد امام(و شاید حتی سایر اسرا) قرار گرفت.

اگرچه در نگاه اول، این دسته را نمی‌توان ذیل «امام حسین(علیه‌السلام)» قرار داد اما از باب تکمیل نهضت تمدن‌ساز امام عاشورا، می‌توان این دسته را تسامحاً در همین بخش قرار داد.

۴-۳-۱-۲۱. امام سجاد(علیه‌السلام)

از اهم موارد ناظر به آن حضرت، به خطبه در شهر شام، معرفی حسب و نسب(پیامبر(ص) و امام علی(علیه‌السلام) و حضرت زهرا(س))، اثبات حقانیت اهل بیت(علیه‌السلام) با استناد به آیات قرآن در پاسخ به جسارت‌ها و توهین دشمنان، مخالفت جدی امام با اظهار وفاداری مجدد کوفیان و.. می‌توان اشاره کرد.

۴-۳-۱-۲۱. حضرت زینب(س)

حفاظت از دختران و سایر زنان حرم، تلاش بر صیانت از جان امام سجاد(علیه‌السلام) در روز عاشورا و مجلس ابن‌زیاد، روضه‌خوانی‌های مکرر و... همگی از اقدامات آن بانو در راستای تکمیل نهضت برادر خود است.

۴-۳-۱-۲۱. حضرت رباب(س)

همسر امام، حضرت رباب(س) با رد کردن جواب همه خواستگاران بعد از شهادت امام حسین(علیه‌السلام)، عزاداری کردن به مدت یکسال در کربلا به نوعی باعث زنده نگهداشتن یاد امام عاشورا شد.

۴-۳-۲. همه کاروان اسرا

همگی اسرا به اتفاق، با درخواست خود به عبور از کربلا قبل از رفتن به مدینه (بازگشت اسرا در اربعین) و گریه ایشان بر مصائب کربلا مسیری تازه را ترسیم کردند. مسیری که امروز پس از گذشت هزار و چهارصد و اندی سال، تحت عنوان «اجتماع شیعیان و مسلمانان جهان در اربعین حسینی» شناخته شده و به اهمیت آن افزوده می‌شود.

۴-۳-۳. اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام در رفتار

در مطالعه منابع عاشورایی، شرح‌های فراوانی در تاریخ امام حسین (علیه‌السلام) ذکر شده که به نوعی بیانگر کنش آن حضرت است. لازم به توضیح است که رفتارهای امام حسین (علیه‌السلام) که تماماً حاوی پیام می‌باشد، لزوماً شرح قابل اتکایی برای آنها وجود ندارد. می‌توان برداشت‌های سلیقه‌ای از علت کنش‌های امام داشت اما از جایگاه و مقام عصمت آن حضرت به دور است. لذا این گزاره‌ها به حسب انواع فراوان آن، در چند زیرگروه طبقه‌بندی شده که صرفاً به بیان آنها (و نه تحلیل آنها) بسنده می‌شود:

۴-۳-۳-۱. هیبت ظاهری امام (علیه‌السلام)

در این گروه، توصیفی که تاریخ از ظاهر، پوشش و هیبت امام (علیه‌السلام) آورده، بیان شده است. به عنوان مثال؛ بستن عمامه پیامبر (ص) روی سر، در دست داشتن انگشتری با نقش «لا اله الا الله» و..

۴-۳-۳-۲. تدابیر جنگی امام (علیه‌السلام)

مشورت گرفتن از زهیر برای نحوه مقابله با حر، دستور به آوردن آب در شب عاشورا، دستور به حفر خندق پشت خیمه‌ها و.. مواردی از تدابیر جنگی امام (علیه‌السلام) است.

۴-۳-۳. اقدامات رفتاری امام(علیه‌السلام)

موارد فراوانی وجود دارد که به یک مثال بسنده می‌شود: ارسال بریر در روز عاشورا برای اتمام حجت (و نه دیگر اصحاب) و..

۴-۳-۴. آداب سخنوری و استفاده از اصول اقناع

امام(علیه‌السلام) ضمن بیانات و سخنان خود از اصولی در رفتار تبعیت می‌کردند که از آنها می‌توان تحت عنوان آداب سخنوری و اصول اقناع یاد کرد. به عنوان نمونه: تکرار خطبه‌ها، گذاشتن عمامه پیامبر(ص) و..

۴-۳-۵. قاطعیت امام(علیه‌السلام) در رفتار و کردار

برخی از رفتارهای امام حسین(علیه‌السلام) در این قالب می‌تواند قرار بگیرد. مثلاً: پایبندی امام به عهد برادر خود امام حسن(علیه‌السلام) با معاویه، صلابت در ردّ پیشنهاد بیعت با یزید.

نتیجه‌گیری

پژوهش پیش رو، با یک کنجکاوی شروع شد، ارتباطات و امام حسین (علیه‌السلام). اینکه چه ارتباطی بین دانش ارتباطات و تاریخ زندگانی امام حسین (علیه‌السلام) وجود دارد؟ این پرسش، آغازگر این تحقیق بود. رفته رفته و با افزایش دانش ارتباطات، انگیزه محقق برای ایجاد پیوند مؤثر بین تاریخ امام حسین (علیه‌السلام) و رشته ارتباطات بیشتر و بیشتر شد تا اینکه سر انجام، تصمیم جدی بر نگارش این اثر با محوریت ارتباطات و امام حسین (علیه‌السلام) گرفته شد.

جمع انبیاء و اهل بیت (علیه‌السلام) که فرستادگان الهی بودند، ارسال‌شان برای جهانیان، عبث نبوده و اهداف کاملاً برنامه‌ریزی شده‌ای را به دنبال خود آورده بودند. قرآن کریم در آیه ۲۱۳ سوره مبارکه بقره و آیه دوم سوره مبارکه جمعه، به صراحت بیان می‌دارد که ارسال فرستادگان الهی به دو علت اصلی بوده و تمامی ایشان، مأمور به تحقق این دو در جامعه بوده‌اند: «ایجاد عدالت در جامعه»، «دستگیری از بشریت».

در این مقاله به اختصار تفاوت‌های دوره انبیاء و ائمه و ویژگی‌های بارز دوران هر یک از ایشان بیان شد. با انتقال نبوت عیسی (علیه‌السلام) به نبی خاتم (ص)، حیات بشری وارد عصر متکامل‌تر و اصطلاحاً «تمدن‌تر» شد. پیامبر خاتم (ص)، آخرین و کامل‌ترین دین را برای بشریت عرضه کرد. خطرات این عصر به نوبه خودش قابل بررسی است. تلاش‌های مشرکین برای نابودی دین مبین اسلام، به حدی زیاد بود که تاریخ به کثرت از آن یاد کرده است. تلاش‌های نبی اکرم (ص) در نگهداشت دین آخرالزمانی و انتقال آن به امامت امام علی (علیه‌السلام) و فرزندان از صلب آن حضرت، امری لازم بود. دین اسلام و سنت نبوی-علوی، به دست امام حسن بن علی (علیه‌السلام) و سپس به امام حسین (علیه‌السلام) رسید. تاریخ عاشورا، مبارزه آن امام همام با بی‌عدالتی و فسق و جور، پرچمی برافراشته بر جهان شد. عظمت و قدرت حیات امام حسین (علیه‌السلام) در حفظ دین اسلام از ۱۴۰۰ سال قبل تا امروز، انکارنشدنی است. این که امروزه، شیعیان و محبین آن حضرت، هنوز یاد و خاطره

کربلا را زنده نگه می‌دارند و هر ساله با تجمع میلیونی در روز اربعین حاضر می‌شوند، بیانگر همین امر است.

اهمیت تاریخ امام حسین (علیه‌السلام) به ویژه کربلا، محقق را به این واداشت که پرسش اولیه کنجکاوانه خود را تحت عنوان سؤالی دقیق مطرح کند که «اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در شکل‌گیری تمدن اسلامی در جریان عاشورا چیست؟».

باید دانست که امام حسین (علیه‌السلام) در گفتار و رفتار چه طور عمل کرده است که کربلا، امروزه همان کربلا است و مسلمانان را منتظر انتقام از شهدای کربلا؟ عاشورا به همراهی ارتباطات، برای نسل امروز و اصطلاحاً آخرالزمان، یک الگوی تمدن‌محور را به ودیعه گذاشته است. الگویی که با مراجعه به آن، تمدن جوامع اسلامی را تضمین می‌کند.

پس از مطالعه ۳۱ منبع عاشورایی، گزاره‌های گفتاری و رفتاری امام حسین (علیه‌السلام) در مقطع از مدینه تا مدینه، در دسته‌بندی‌های مشخص طبقه‌بندی شد که به تفکیک به هر یک اشاره شد.

می‌توان اینگونه اضافه کرد که «ارتباطات»، توانست اصول و مؤلفه‌های حیات امام حسین (علیه‌السلام) را به عنوان الگویی «تمدن‌ساز»، به دست نسل‌های پس از خود به ویژه مردم آخرالزمان برساند: به کمک ارتباط شفاهی و کتابت تاریخ و دیگر طرق ممکن. چه رازهایی در این اصول و مؤلفه‌های ارتباطی نهفته است که امام راحل (رضوان‌الله تعالی علیه)، بیان داشتند که «این محرم و صفر است که اسلام را نگه داشته است».

انگاره‌های این الگوی تمدن‌ساز، در دو دسته طبقه‌بندی شدند:

۱. شرح این موارد در بخش دستاوردهای مقاله به طور کامل گذشت.

۱) اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در گفتار (شامل ۲۱ زیرگروه)

۲) اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در رفتار (شامل ۵ زیرگروه)

کتابنامه

۱. قرآن کریم.
۲. ابن اثیر، علی بن ابی‌الکرم (۶۳۰ م). الکامل (چاپ اول). بیروت: دار صادر.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی (۳۸۱ ق). الامالی (للمصدق) (چاپ ششم). تهران: کتابچی.
۴. ابن حیون، نعمان بن محمد م غربی (۳۶۳ ق). شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار علیهم‌السلام (چاپ اول). قم: جامعه مدرسین.
۵. ابن شجری، هبة‌الله بن علی (۵۴۲ م). امالی ابن شجری (چاپ دوم). مصر: مکتبه‌الخانجی.
۶. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی (۵۸۸ ق). مناقب آل ابی‌طالب (علیه‌السلام) (چاپ اول). قم: علامه.
۷. ابن طاووس، سید (۱۳۴۸ ش). اللهوف علی قتلی الطفوف (چاپ اول). تهران: جهان.
۸. ابن عساکر، علی بن حسن (۵۷۱ ق). تاریخ دمشق (چاپ اول). بیروت: دارالفکر.
۹. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۷۷۴ م). البدایة و النهایة (چاپ اول). بیروت: دارالفکر.
۱۰. ابن منظور، محمد بن مکرم (۷۱۱)، لسان العرب (چاپ اول)، بیروت: دارالفکر.
۱۱. ابن نما حلی، جعفر بن محمد (۶۴۵ ق). مثير الأحران (چاپ سوم). قم: مدرسه امام مهدی (عج).
۱۲. ابی‌الفرج الاصفهانی، علی بن‌الحسین (۴۰۰ ق). مقاتل الطالبین (چاپ اول). بیروت: دارالمعرفة.
۱۳. اربلی، علی بن عیسی (۶۹۲ ق). کشف الغمہ فی معرفة الأئمة (علیهم‌السلام) (چاپ اول). تبریز: بنی‌هاشمی.
۱۴. الهی‌زاده، محمد حسین (۱۳۹۴). تدبر در سیره تمدن‌ساز اهل بیت (علیهم‌السلام) (چاپ دوم). مشهد: تدبر در قرآن و سیره.

۱۵. الهی‌زاده، محمد حسین (۱۳۹۳). تدبیر در سیره تمدن ساز انبیاء (علیهم‌السلام) (چاپ اول). مشهد: تدبیر در قرآن و سیره.
۱۶. اندلسی، احمد بن محمد عبدربه (۱۴۰۷ ق.). *العقد الفرید* (چاپ سوم). بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۷. انصاریان، حسین (۱۳۸۳). ترجمه قرآن. قم: انتشارات اسوه.
۱۸. ایمان، محمد تقی و محمدیان، منیژه (۱۳۸۷)، روش‌شناسی نظریه‌پردازی داده‌بنیاد، حوزه و دانشگاه، ش ۵۶، پاییز.
۱۹. بابایی، حبیب‌الله (۱۳۹۹)، جستارهای نظری در اسلام تمدنی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمی قم.
۲۰. برزویی، محمدرضا (۱۳۹۴)، ظرفیت‌شناسی رویکردهای فکری، فرهنگی آموزه مهدویت پس از انقلاب اسلامی در تحقق تمدن اسلامی، دانشگاه باقرالعلوم، رساله دکتری چاپ نشده.
۲۱. البلاذری، احمد بن یحیی (۳۰۰ ق.). *أنساب الأشراف* (چاپ اول). بیروت: دارالفکر.
۲۲. جعفری، محمد تقی (۱۳۷۲)، فرهنگ پیرو و فرهنگ پیشرو، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۲۳. جعفریان، رسول (۱۳۹۴). *حیات سیاسی - فکری امامان شیعه* (چاپ چهارم). قم: نشر معارف.
۲۴. حاکم نیشابوری (بی تا)، *المستدرک علی الصحیحین*، بیروت: دارالکفر.
۲۵. حکیم، سید منذر و غریب‌اوی، عدی (۱۳۸۴). *پیشوایان هدایت* (چاپ اول). تهران: مجمع جهانی اهل‌البیت.
۲۶. حنفی، حسن (۱۳۷۹)، *اندیشه و تمدن اسلامی و مباحثی پیرامون آنها*، نامه علوم انسانی.
۲۷. خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۲). *انسان ۲۵۰ ساله* (چاپ بیست و نهم). تهران: مؤسسه ایمان جهادی.
۲۸. خوارزمی، موفق بن احمد (۵۶۸ ق.). *مقتل الحسین (علیه‌السلام)* (چاپ دوم). قم: انوار الهدی.

۲۹. دورانت، ویل (۱۳۶۸)، درآمدی بر تاریخ تمدن، ترجمه احمد بطحایی و خشایار دیهیمی، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
۳۰. دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۳۶۸ ش). اخبار الطوال (چاپ اول). قم: منشورات الرضی.
۳۱. ذهبی، محمد بن احمد (۱۳۷۴ م). سیر اعلام النبلاء (چاپ دهم). بیروت: مؤسسه الرساله.
۳۲. ری شهری، محمد (۱۳۸۸)، دانشنامه امام حسین(علیه السلام) (چاپ اول)، ترجمه عبدالهادی مسعودی و مهدی مهریزی، قم: دار الحدیث.
۳۳. سبط ابن جوزی، شمس‌الدین ابوالمظفر (۶۵۴ ق)، تذکره الخواص (چاپ اول). قم: منشورات الشریف الرضی.
۳۴. سورین، ورنر و جیمز، تانکارد (۱۳۸۱)، نظریه‌های ارتباطات، ترجمه علیرضا دهقان، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۳۵. سیدابن طاوس، سیدرضی الدین (۶۶۴ ق). اللهوف علی قتلی الطفوف (چاپ اول). تهران: جهان.
۳۶. شیبانی، محمد حسن (۲۱۰)، کتاب الجیم، قاهره: الهیئه العامه لشئون المطابع الامیریة.
۳۷. صالحی، محمد حسین (۱۳۹۸)، چیستی تمدن، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۳۸. صمیمی، سیدرشید (۱۳۸۷)، اصول و شاخصه‌های تمدن نبوی، قم: کتاب طه.
۳۹. طباطبایی، محمد حسین (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان (چاپ پنجم). قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴۰. طباطبایی، محمد حسین (۱۳۹۰ هـ)، المیزان فی تفسیر القرآن (چاپ دوم). لبنان-بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۴۱. طبرسی، فضل بن حسن (۵۴۸ ق). إعلام الوری بأعلام الهدی (چاپ سوم). تهران: اسلامیه.
۴۲. الطبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۴۰۰ ق). تاریخ الطبری (چاپ دوم). بیروت: دارالترث.
۴۳. العلوی الشجری، محمد بن علی (۴۴۵ ق). فضل زیارة الحسین(علیه السلام) (چاپ اول). قم: مطبعة الخیام.

۴۴. عمید، حسن (۱۳۷۶)، فرهنگ عمید (چاپ یازدهم)، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۴۵. عبدالهی نسب، صالح (۱۴۰۰)، اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه السلام) در شکل‌گیری تمدن اسلامی در جریان عاشورا، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد چاپ نشده.
۴۶. فتال نیشابوری، محمدبن احمد (۵۰۸ هـ)، روضه‌الواعظین و بصیره‌المتعظین (چاپ اول). قم: انتشارات رضی.
۴۷. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۷۵ ق)، کتاب العین، قم: نشر هجرت.
۴۸. فضیل، ابن رسان (۱۴۰۶ ق)، تسمیه من قتل مع الحسین (علیه السلام) (چاپ دوم)، قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم السلام) لإحياء التراث.
۴۹. قانع غرابادی (۱۳۷۱)، احمدعلی، علل انحطاط تمدن‌ها از دیدگاه قرآن، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۵۰. قطب‌الدین راوندی، سعید بن هبه الله (۵۷۳ ق). الخرائج و الجرائح (چاپ اول). قم: مؤسسه امام مهدی (عج).
۵۱. کازنو، ژان (۱۳۶۴)، قدرت تلویزیون، ترجمه علی اسدی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۵۲. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ هـ). الکافی (چاپ چهارم). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۵۳. مجلسی، محمدباقر (۱۱۱۰ هـ). بحار الانوار (چاپ دوم). لبنان-بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۵۴. محسنیان‌راد، مهدی (۱۳۹۵). ارتباط‌شناسی ۲ (چاپ شانزدهم). تهران: انتشارات سروش.
۵۵. محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۸). دانشنامه امام حسین (علیه السلام) برپایه قرآن، حدیث و تاریخ (چاپ دوم). قم: دارالحدیث.
۵۶. مفید، محمد بن محمد (۴۱۳ ق). الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد (چاپ اول). قم: کنگره شیخ مفید.
۵۷. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه (چاپ دهم). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۵۸. منیع الهاشمی البصری، محمد بن سعد (۳۰۰ هـ). الطبقات الکبری (چاپ اول). بیروت: دارالکتب العلمیه.

۵۹. موسوی، محمد باقر (۱۴۲۱ هـ)، ترجمه تفسیر المیزان (چاپ پنجم)، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۶۰. مهدیزاده، سید محمد (۱۳۹۳)، نظریه‌های رسانه (چاپ چهارم). تهران: همشهری.
۶۱. میلز، سارا (۱۳۸۲)، گفتمان، ترجمه فتاح محمدی، زنجان: نشر هزاره سوم.
۶۲. هارلند، ریچارد (۱۳۸۰)، ابرساختگرایی: فلسفه ساختگرایی و پس‌ساختگرایی، ترجمه فرزاد سجودی، تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
۶۳. همایون، محمد هادی (۱۳۹۷). تاریخ تمدن و ملک مهدوی (چاپ سوم). تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
۶۴. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب اسحاق (۱۳۴۲ ش). تاریخ یعقوبی (چاپ اول). بیروت: دار صادر.

65. Baberowski, J.(2005). Der sinn der Geschichte: Geschichtstheorien von Hegel bis Foucault, Munchen(Vol.1). German: Verlag C.H. Beck.
66. Collingwood, R.(1942). "Civilization In The New Leviathan or Man, Society, Civilization and Barbarism"(Vol.2), England: Oxford University Press.
67. Corbin, J.& Strauss, a.(2008). Basic of Qualitative Research, Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory(Vol.2). Thousand Oaks, USA: Sage.
68. Jacobson, N.(1952). "Problem Of Civilization"(Vol. 63), USA: University of Chicago Press ,14-32.
69. Kapustin, B.(2009). "Some political Meanings of Civilization". Diogenes,56, 151-169.
70. Mazlish, b.(2004). The Origins and Importance of The Concept of Civilization(Vol.1). USA: Sandford University Press.
71. Morse, J. & Richards, L.(2002). "Read me First for a User's Guide a Qualitative Methods"(Vol.1), USA: Allen & Bacon.
- Szokolczia, A.(2001). "Civilization and Its Sources", (Vola: 16), Cork: University College, 369-386

Imam Hussein's (PBUH) Communicative Principles and Components of Islamic Civilization Building through Ashura

Muhammad Hadi Homayoon*

Received: 2021/04/05

Hasan Bashir**

Accepted: 2021/06/11

Salih Abdollahinasab***

Abstract

The present study is a research with a qualitative approach that seeks to achieve the communicative plan of Imam Hussein (PBUH) in the year 61A.H, extracted from historical texts, with a new look at the event of Ashura ordained by Almighty God to draw a civilization pathway.

The necessity of conducting this research is twofold. First, no research relying solely on the authoritative texts of history and devoid of personal analysis has ever been conducted on Ashura. Second, basically no research on Imam Hussein's communicative principles and components has ever been recorded. The grounded theory method has, therefore, been considered suitable for our study.

To begin, the researcher examined the civilization building aspect of the prophets named in the Qur'an and proceeded to the five members of Al-e-Aba (The Prophet's Household) to depict the Quranic and Islamic history's civilization pathway. Finally, with the help of 31 authoritative texts dealing with Ashura, Imam Hussein's communicative and civilization model was extracted.

The research data has been classified in the following two groups:

- 1) Principles and communication components of Imam Hussein in speech (with 21 subgroups) such as "Invitations", "Prayers and Curses of the Imam", etc.
- 2) Principles and communication components of Imam Hussein in behavior (with 5 subgroups) such as "Imam's awe-inspiring appearance", "Oratory and persuasive principles", etc.

Keywords: Ashura, Karbala, Imam Hussein, Civilization, Communication.

* Professor, Imam Sadiq University, Tehran, Iran

homayoon@isu.ac.ir

** Professor, Imam Sadiq University, Tehran, Iran

bashir@isu.ac.ir

*** Ph.D. candidate of Communication, Islamic Azad University, Sciences and Research Branch, Tehran, Iran

Salehsofon24@gmail.com

Explaining and Analyzing the Pursuit of Self-Interest from an Islamic Point of View as a Solution to Deal with the Government's Failure in the Economy (Case Study of Martyrs Sadr and Motahari)

Mohammad Sadiq Javdan *

Mohammad Amin Ahmadi **

Rasool Esmaeli ***

Mahdi Sadiqi Shahdani ****

Received: 2021/06/10

Accepted: 2021/07/18

Abstract

In the conventional economy, the optimal performance of the market is assumed, but due to reasons such as the existence of monopoly and lack of information, the market fails, and in this situation, the government enters as a solution to deal with the market failure. But the government itself can also face failure. It can be seen that the main reason for the failure of the government is the pursuit of self-interest. This research is to extract the Islamic points of view about pursuing self-interest in the view of martyrs Sadr and Motahari (may God have mercy on them). The methodology has been library research by studying and analyzing the related works. The results show that the views of the two scholars are different from each other, Motahari's being minimal concerning the relationship between religion, self-interest and social interests, whereas Sadr's is maximal in that regard. These terms have been chosen by the authors and will be examined in detail later, but in simple terms, it can be said that Islam promotes self-interest using the framework of religious commands and prohibitions, and indicators for moral selection based on religion. It also places social benefit in the circle of individual benefit, thus dealing with the problem of the government failures..

Keywords: Market Failure, Government Failure, Self-Interest, Social Benefit, Social and Spiritual Freedom, Religion

*Ph.D. candidate of International Gas and Petroleum Contract Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran sadighisu7@gmail.com

**Ph.D. Candidate of International Gas and Petroleum Contract Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran ahmadiamin7494@gmail.com

***student of Islamic Studies and International Economics, Tehran, Iran r.esmaeli@isu.ac.ir

**** Professor of Islamic Studies and Economics, Imam Sadiq University sadeghi@isu.ac.ir

Jurisprudential Framework of Creating Intimacy between Men and Women in Cyberspace

Mohammad Javad Nowroozi Eqbali *

Received: 2021/06/12

Accepted: 2021/07/25

Abstract

With the unimaginable expansion of the Internet and the rise of virtual social networks, human relationships in cyberspace have become very complex. That is why we are definitely facing a sudden expansion of relations between men and women, which makes it very difficult to control. This phenomenon among Shiites and Iranians has also had an incredible upward trend.

Islam, therefore, as the most perfect divine religion, is expected to answer the questions and doubts arisen in the present age that is experiencing the advancement of science and technology. We can refer, as an example, to cyberspace and the Internet that have raised many doubts and questions in *sharia*, some of which are to be answered in this study.

This article aims to explain the religious framework of intimate relationships in cyberspace. To achieve this, the jurisprudential titles and rulings related to the relationship between men and women in the virtual environment have been extracted from the existing *fatwas* of contemporary jurists. They have been categorized in four groups: 1- common grounds, 2- verbal communication, 3- non-verbal communication, 4- pre-intimacy relations among men and women. It appears that titles of “sexual delectation” and “*rayba* (fear of committing sinful act after communicating with a *non-Mahram* woman) are top issues pertaining to the virtual inter-sexual communication.

Keywords: Male-Female Relationships, Marriage, Internet, Intimacy with *Non-Mahrms*, Chat, Communication Jurisprudence, Cultural Jurisprudence

*Ph.D. Candidate, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran, mj.norouzi@gmail.com

Representation of Iranians and Muslims as Terrorist in Video Games

Meghdad Mehrabi *

Received: 2021/05/12

Accepted: 2021/08/18

Abstract

Video games have become a popular form of entertainment among different groups of people around the world so that the game industry has become a high competitor of Hollywood movies. War as the old sign of hostile relationship among people has become the main theme of many video games in order to attract more audiences. Research on how Iranians and Muslims are represented in video games has become important because the games have become a hegemonic tool for creating a feeling of contentment with American military actions in Islamic countries. Most Iranian research studies about representation of minorities in video games have used methods such as discourse analysis, narratology and semiotics. These methods cannot explain how digital games as new communication media in comparison with non-interactive media represent minorities. Our research method contributes to Iranian research studies on representing minorities in video games. In this research, we have analyzed structural characteristics of popular video games such as “Battlefield 3”, “Splinter Cell: Black List”, and “Call of Duty: Modern Warfare” to explain how game features are used for representation of Muslims and Iranians as terrorists. We have also analyzed political video games such as “America’s Army”, “Kuma/war” and “America’s Army 2: Special Forces” that are manufactured by American military organizations for recruiting American young people in military organizations. We found how the antagonists’ appearance such as their outfit, skin color, names and hiding places are used to represent Iranians and Muslims as terrorists. Also, defying Iranian and Islamic countries’ political opposition to U.S.A are represented as part of the protagonists’ missions.

Keywords: Video Games; Representation; Terrorism; Iranians; Muslims.

* Ph.D. in Communication Research: Media Studies, Nanyang Technological University, Singapore
megh0004@e.ntu.edu.sg

Contents

- **Representation of Iranians and Muslims as Terrorist in Video Games 133**
Meghdad Mehrabi
- **Jurisprudential Framework of Creating Intimacy between Men and Women in Cyberspace..... 157**
Mohammad Javad Nowroozi Eqbali
- **Explaining and Analyzing the Pursuit of Self-Interest from an Islamic Point of View as a Solution to Deal with the Government's Failure in the Economy (Case Study of Martyrs Sadr and Motahari) 189**
Mohammad Sadiq Javdan / Mohammad Amin Ahmadi/ Rasool Esmaeli/ Mahdi Sadiqi Shahdani
- **Imam Hussein's (PBUH) Communicative Principles and Components of Islamic Civilization Building through Ashura 211**
Muhammad Hadi Homayoon / Hasan Bashir/ Salih Abdollahinasab

In the Name of Allah the Compassionate the Merciful

CULTURE AND MEDIA RESEARCH

12

Bi-quarterly Scientific Journal Letter of Culture & Communication
Vol. 6, No. 2 (Serial 12), Spring and Summer 2022
Publisher: Imam Sadiq University
Managing Director: Naser Bahonar
Editor in Chief: Mohamad Hadi Homayoun
Deputy Editor: Mohammad Sadegh Nasrollahi
Manager Editorial: Hadi ghiasi Fathabadi
Editor & Lay out: Alireza Allahdadi

Editorial Board (In Alphabetical & Academic Rank Order):

Mohamad Hadi Homayoun.....Professor of Culture & communication Imam Sadiq University
Hosseinali SaadiProfessor of Jurisprudence of Culture & communication Imam Sadiq University
Farshad SHariat Professor of Political Science Imam Sadiq University
SHamsollah Mariji..... Professor of Muslim Social Science at Baqer al-Uloom University
Mousa Najafi..... Professor of Civilization Studies, Institute of Humanities and Cultural Studies
Naser Bahonar.....Associate Professor of Culture & Communication Imam Sadiq University
Abdolhossin Kalantari Associate Professor of Communication policymaking Tehran University
Vahid Khashei Associate Professor of Media management Allameh Tabatabaei University

The Articles in this Publication do not Necessarily the Views of the
Imam Sadiq(a.s) University. The Quotes Are Only Full References

124 Pages/ 500.000 RIS

Printing: Imam Sadiq(a.s) University Press

Address: Imam Sadiq University, Modiriat Bridge, Shahid Chamran Highway, Tehran, Iran

P.O. Box: 14655-159

Management of Technical and Printing: Deputy of Research and Technology,

Telfax:+9821-88094915

Management of Scientific & Editorial Affairs: Islamic Studies & Culture &
Communication Faculty

Telfax: +9821-88094913

<http://www.lcc.Journals.isu.ac.ir/>

Email: lcc@isu.ac.ir